73.650

А ВОЈНА БИБЛИОТЕКА

Ж. СТАНИСАВЉЕВИЋ

1912

КУМАНОВСКА БИТКА

РАЗМАТРАЊА И ПОУКЕ

5

1951

БЕОГРАД

МАЛА ВОЈНА БИБЛИОТЕКА



ЖИВКО СТАНИСАВЉЕВИЋ
генерал у пензији



КУМАНОВСКА БИТКА

— разматрања и поуке —



5

1951

БЕОГРАД

Насловну страну израдио
МИХ. С. ПЕТРОВ

Уређује редакциони одбор часописа „Војно дело“

УВОД

1912 године вођен је рат између балканских народа и Турске. И једна и друга зараћена страна морале су имати своје планове по којима су водиле тај рат. Из општег савезничког ратног плана балканских народа проистицале су извесне обавезе за сваког појединог савезника. Те су обавезе утицале на посебне ратне планове сваког од савезника па је стога, да би се ови могли схватити, потребно упознати се претходно и са општим савезничким ратним планом.

Битка је плод операције и њен саставни део. Због тога је, у циљу правилног схватања битке код Куманова, потребно упознати се и са суштином операције са којом је почео Српско-турски рат 1912 године и из које је проистекла Кумановска битка.

Да би се стратегиске и тактичке радње могле боље и правилније схватити, у овој ситуацији изнет је и рад турске стране у потребној мери, а у зависности од расположивих података. Као главни извор служиле су „Успомене" Зеки-паше, штампане у „Ратнику" (свеска за август и септембар 1925 године).

Глава прва

САВЕЗНИЧКИ РАТНИ ПЛАН

1908 године, анексијом Босне и Херцеговине, био је учињен један нови и јачи потез у циљу ликвидације турског суверенитета у Европи. Али, и после те отмице, Аустро-Угарска није уливала веру код других држава да ће се на њој задржати. Њено стремљење ка Солуну исувише се осећало.

Русија је такође управљала своје чежњиве погледа на Балкан. После многих неодржаних дипломатских обећања да ће Турска учинити своју управу подношљивијом и да ће се народима под њеном влашћу омогућити достојнији живот, балкански су народи увидели да би без њихове енергичније акције могли временом добити једног новог похлепног суседа и да би у својим дотадањим суверенитетима могли бити још више ограничени и доведени у зависност од великих сила. Да би се препречио пут завојевачким тежњама неких великих сила и да би своју судбу учинили мање зависном од иностранства, балкански народи су одлучили да се ставе у први ред против декадентне и заостале феудалне турске владавине у Европи и да је потисну у Азију.

Овај заједнички политички циљ довео је балканске државе и народе и до идеје заједничке ратне акције против Турске, јер нико од њих није био толико јак да би се сам могао ухватити у коштац са њом, док су заједничким снагама (око пола милиона бораца) имали доста шанси да Турској нанесу тешке поразе у почетку рата, пре но што би она била у стању да доведе и ангажује своје људске резерве из Мале Азије. Савезници су имали око 9 милиона становника док су Турци, у Европској Турској имали свега око 6 милиона, од којих су 3 и по милиона били хришћани, мало вољни да се бију за продужење свога ропства.

Пошто су имали истог непријатеља и пошто се савезнички рат имао водити на извесној целинској географској просторији, то је морао бити вођен по извесном општем плану изграђеном од

стране савезника. Савезнички ратни план добио је израза у обавезама које су савезници примили на себе приликом израде уговора о савезу, војних конвенција и војних споразума.

Ево тих међусавезничких обавеза:

А) У погледу почетка ратне акције:

1) да Бугарска, Србија и Грчка огласе мобилизације својих војних снага једног истог дана — 30 септембра 1912 године.

Једновремени оглас мобилизације био је врло користан, јер је имао позитиван, опште морални и чисто војнички значај. Њиме се изражавала савезничка солидарност и решеност на одлучну акцију;

2) да Бугарска и Србија отпочну своје главне ратне акције најдоцније 21 дан по огласу мобилизације. Грчка за ово није била дала изричиту обавезу, али се подразумевало да ће је и њени сопствени интереси приморати да се одмах придружи ратној акцији осталих савезника.

Овај рок је срачунат тако да је у себи садржавао збир времена потребних за мобилизацију, концентрацију и стратегиски развој. Српска војска је испунила своју обавезу наредивши почетак своје офанзиве за 7 октобар за једну, а за 8 октобар за друге две армије.

У циљу стварања могућности при првим сукобима потребно је да и операције почну одмах по завршеној концентрацији и стратегиском развоју, па је зато и горња обавеза била на свом месту и корисна за све савезнике;

3) да Црна Гора отпочне ратну акцију неколико дана раније но Бугарска и Србија.

Ова одредба више је имала политички маневар него неки нарочити војнички значај, јер је Црногорско војиште било далеко, а усто и одвојено тешким планинским просторијама од главних војишта. Поред тога у питању је била мала ратна снага Црне Горе, те она не би могла привући на себе јаче турске снаге које би у некој већој мери могле да умање снаге према осталим савезницима.

Б) У погледу величине ратног напрезања било је уговорено: да за главне ратне акције Бугарска ангажује најмање 200.000, Србија 150.000, а Грчка 120.000 војника, но стим да у тај број могу ући само оперативне трупе, што значи без бугарских ополченаца и српских трећепозиваца.

Црна Гора није обавезивана у овом погледу, јер се са разлогом претпостављало да ће се она ангажовати у рату свом својом снагом као што је и било.

Да би се у што већој мери спречила интервенција страних држава, тежило се што бржем завршетку рата, па је зато и било уговорено највеће ратно напрезање савезника.

В) У погледу просторије на којој су се имале изводити главне савезничке ратне акције:

Бугарска је имала да их изводи на Маричком, Србија на Вардарском војишту, а Црна Гора у Северној Албанији и у Новопазарском Санџаку. За Грчку која није хтела да прими ограничења у погледу просторија на којима ће изводити ратне акције, морало се претпоставити да ће слабије снаге упутити у Епир, а јаче преко слива реке Бистрице ка доњем току Вардара.

Упућивањем Бугарске војске на Маричко војиште Турцима је угрожавана веза са Азијом, а упућивање Српске војске на Вардарско војиште цепан је турски суверенитет по најважнијој области Балканског Полуострва, тј. по правцу Вардарске долине која је у вези са Моравском долином имала не само локални балкански, но и европски значај.

Да су се Бугари били упутили на југ, ка Солуну, Турци би их напали у леви бок. Одласком на Тракиско војиште Бугарска војска навлачила је Турке на свој фронт.

Да су Срби отишли главном снагом на Косово, помоћна би им снага била усамљено тучена на моравско-вардарском правцу, јер би глава могла бити затворена и укочена држањем планинског масива Скопске Црне Горе.

Још би мање било корисно да је главна снага Српске војске била упућена у Новопазарски Санџак, у један тако рећи, ћошак Европске Турске, из чије би просторне скучености и сиромаштва морала што пре да се извлачи и по цену изгубљеног времена.

Према ондашњем географском положају Србије и Европске Турске, Српска војска није се могла ни упутити на неки други правац.

Г) Дакле, главне ратне акције Бугарске и Србије упућују се тако важним правцима на којима ће се врло вероватно наићи на одговарајуће турске главне ратне снаге, чему се и тежи при офанзивном рату. Истина, ратни правци дејства Срба и Бугара били су дивергентни, али је та неповољност била ублажена надмоћношћу савезника и тешкоћом пребацивања турских снага са једног на друго војиште.

Д) У погледу довођења у склад ратних акција било је уговорено:

1) узајамно обавештавање о свим важним ратним догађајима;

2) да Срби тако маневришу да увек одбацују турске снаге према западу, те да од тих снага које се налазе пред Србима нико не буде набачен на Бугаре.

Ова обавеза је за Србе на свом месту са општесавезничког гледишта, јер се с правом претпостављало да ће Турци напасти Бугаре јачом снагом, па их је требало ослобађати од снага које су биле упућене на српски фронт. Само је та обавеза могла бити и у нескладу са тактичким и стратегиским условима сукоба Срба и Турака. Нешто слично десиће се у самој Кумановској бици, па се у извесној мери требало оградити у погледу испуњења ове обавезе, када би то било од штете по рад Срба.

Ђ) У погледу пружања узајамне помоћи:

По овом је питању било доста спора, па ће се овде изнети само оно што је било остварено.

1) На територији Бугарске, у области Ћустендила, имала се искупити једна мешовита армија за акцију правцем од Ћустендила ка сливу Вардара. Та би армија дејствовала под командом српске Врховне команде, а састојала би се из једне српске и једне бугарске дивизије, но стим да се бугарска дивизија пребаци на Маричко војиште када Срби буду потисли Турке са линије Скопље—Велес—Штип.

По Србе је била велика корист што су се могли користити бугарском територијом као полазном основом за ову армију, јер је она могла дејствовати према боку и позадини турских снага ангажованих на моравско-вардарском правцу.

Моменат за одлазак бугарске дивизије био је добро предвиђен, јер се с правом претпостављало да су Турци, када се успе да буду одбачени од линије Скопље—Велес—Штип, већ толико тучени да Србима више неће бити потребно садејство ове бугарске дивизије.

2) Срби су дали две дивизије као помоћ Бугарској војсци (Тимочку I и Дунавску II позива) и оне су биле употребљене при опсади Једрена.

3) За случај потребе Срби су имали да штите правац Скопље—Софија. И ова је обавеза била на свом месту, јер је бугарска позадина дугачка, па је Бугарску требало помоћи у заштити те позадине, што би дошло као противуслуга за дату могућност да једна српска армија дејствује по криворечком правцу.

Е) У погледу трајања ратних акција:

1) да се ни привремена примирја дужа од 24 часа не могу закључивати без претходног споразума;

2) да се мир може закључити само заједнички и по претходном споразуму.

Ове су обавезе по себи разумљиве и умесне.

Ж) Иначе, сваки савезник је имао слободу рада у просторији својих ратних операција, што је такође било на своме месту.

У погледу општег ризика ствар је стајала доста повољно: савезници ангажују око пола милиона бораца, а Турци би толико могли мобилисати у Европској Турској ако би имали на расположењу два месеца за мобилизацију. Зато је за савезнике било од врло великог значаја да Турке туку пре него што би им могли стићи обвезници из Мале Азије. У успоравању довоза обвезника грчка флота може учинити знатну услугу, јер ће се, у том случају, транспорти ових свести само на жељезничку пругу преко Цариграда.

Грчка је ушла у савез путем одбранбеног уговора и војне конвенције који је имала са Бугарском. Тај је уговор био одбранбен, али је ипак довео до могућности: да Грчка огласи мобилизацију кад и Срби и Бугари; да се у рату ангажује са својим максималним ратним напрезањем; да прими обавезу да води рат доклегод га буду водили и остали савезници. Они само нису били дали никакве обавезе у погледу просторије на којој ће изводити своје главне операције, јер су хтели да за себе сачувају слободу и војне и политичке акције. Срби и Бугари нису могли инсистирати на овом питању да се не би отежало закључење савеза, тим пре, што је природни операциски правац грчких дејстава сам по себи био користан и по Србе и по Бугаре, јер је грозио позадину Турске војске пред Србима, а у извесној мери и оне пред Бугарима. Грчка је била врло користан савезник и зато што је својом флотом пресецала морске везе између Мраморног и Јегејског Мора.

И Срби и Бугари имали су велико спорно питање у вези тога шта ће ко од њих наследити на случај успешно завршеног рата. То је питање више политичке но војне природе, па треба да буде предмет засебне студије.

Општа оцена савезничког ратног плана

У главним линијама савезнички ратни план био је добар, јер је осигурао: — једновременост у дејству; — максимално ратно напрезање сваког савезника; — извођење офанзивних ратних ак-

ција по правцима најопаснијим по непријатеља; — вођење рата до победе, односно до неког другог заједничког изабраног момента.

У савезничким ратовима врло је тешко искључити све посебне интересе, па то ни овде није било постигнуто у потпуности. Повољан однос општих и посебних јачина савезничких и турских снага дозволио је офанзиву свих савезника, што је у многоме упростило ратни савезнички план.

Да су били бољи савезнички односи, да су се савезници слили у једну војно-политичку целину, онда би груписање снага могло бити још боље за њих, а опасније за Турке. Група за акцију против Скадра могла би бити јача на рачун снага упућених у Новопазарски Санџак; група према Цариграду могла би бити ојачана са близу две бугарске дивизије које су, иначе, биле употребљене за чисто окупационе сврхе на правцу Солуна и у Родопској области.

Глава друга

СРПСКИ РАТНИ ПЛАН

У вези општег савезничког ратног плана и специјалних прилика на српској страни морао се утврдити посебни ратни план.

1) С обзиром на савезничку обавезу и на величину и значај ратног циља била је одлучена општа мобилизација, што је било сасвим на свом месту.

2) За главна дејства српске војске на Вардарском војишту били су одређени: једна коњичка и 9 пешадиских дивизија и готово сва брдска и градска артиљерија. Укупно расположиве снаге биле су: једна коњичка и 10 пешадиских дивизија, 6 прекобројних пешадиских пукова, један брдски, један хаубички и један градски артиљериски пук.

Бројно стање јединица одређених за главна дејства износило је око 160.000 бораца, тј. знатно више него што се морало ангажовати по ратном савезничком уговору, по коме је тај број требало да износи 150.000, рачунајући ту све људство у борачким јединицама, без обзира да ли оно врши чисто борачку или неку помоћну дужност.

3) Како и куда да се упуте снаге одређене за ратну акцију:

— офанзивно;

— у правцу југа;

— раздељене у три групе: моравско-вардарским, косовским и криворечким правцем, стим да најјача група буде упућена моравско-вардарским правцем;

— начин вођења ових група има се за почетак регулисати почетним операциским планом.

Почетни операциски план. Почетни операциски план је део ратног плана.

Да би главна снага Српске војске могла изводити операције на Вардарском војишту, онда је морала наступати из Србије у

правцу југа ка сливу Вардара, али тако да при сусрету са непријатељем може изводити сукоб под повољним условима.

Из Србије се ка сливу Вардара може наступати следећим правцима:

а) моравско-вардарским;

б) косовским, преко Косова ка кумановско-скопској области;

в) од Бугарске позајмљеним криворечким правцем, који је полазио из области Ћустендила.

Ниједан од ових праваца није толико простран и комуникативан да би могао на себе примити сву ону снагу коју Србија намењује за главна ратна дејства, а исто тако сматрало се да ниједан од њих не би требало да остане неупотребљен.

Моравско-вардарски правац не би се могао изоставити, јер има најповољније особине: кратак је, води најнепосредније ка сливу Вардара, најпогоднији је са гледишта комуникативности (има железничку пругу и друм) и са гледишта богатства просторије. С друге стране, и овај најпогоднији правац није у стању да на себе прими сву српску снагу намењену за главна ратна дејства.

Студијом карте и вршеним тајним рекогносцирањима констатовано је да би се моравско-вардарским правцем могло упутити око три дивизије у једној линији. Ако би се исто толико кретало и у другој линији, онда би се укупно могло овим правцем упутити око 6 пешадиских дивизија. Искуство је показало да су се овим правцем заиста могле кретати напоредо по три дивизије: једна друмом Врање—Куманово, друга преко планине Рујена и трећа долином Пчиње, као и да се у другој линији могло кретати исто толико дивизија, али наравно са отежаним условима снабдевања. Међутим, пошто је снага на овом правцу требало да буде толико јака да не би могла бити тучена усамљена док јој не приђу крилне групе, то се морало мирити са незгодама око снабдевања, а за употребу на њему одредити довољно јака снага. Српски ђенералштаб је за ту сврху био одредио пет пешадиских и једну коњичку дивизију које ће образовати најјачу 1 српску армију.

Криворечки правац има велики маневарски значај, јер њиме упућена снага може деловати у бок и позадину непријатеља на моравско-вардарском правцу. По свом географском створу употребљив је за сва три рода војске, а повољне је дужине, те се дејство на њему може спојити са дејством на моравско-вардарском правцу. Због тих особина овај правац не би требало изоставити, па је зато његова употреба била предмет специјалне одредбе савезничког уговора.

Косовски правац је доста дуг, води преко тешког планинског масива Скопске Црне Горе, односно кроз теснац између ње и Шар-Планине, али и он има погодан маневарски карактер. Ако би дошло до неког јачег сукоба на планини Рујен онда би се правцем Гиљан—Прешево ударало у бок непријатеља на планини Рујен. Ако би дошло до сукоба у висини Куманова, онда би се преко Скопља могла угрожавати турска отступница; ако би, пак, то било онемогућено могло би се преко Прешева послати појачање српској групи код Куманова, те, ипак, та снага не би била изгубљена. Ако би најзад дошло до сукоба у висини Скопља, акција правцем Приштина—Скопље знатно би ослабила тамошњу турску одбрану.

Дакле, ни косовски, ни криворечки правац не би требало да се изоставе. Према томе остало би да се утврди колико снага да се упути једним, а колико другим правцем. Преко онога што је одређено за употребу на моравско-вардарском правцу претиче 4 ипо пешадиске дивизије, од којих се рачунало да ће једна бити задржана на Косову ради заштите бока и позадине главне операције Српске војске. Према томе, остало је још три ипо пешадиске дивизије које би имале да се разделе на косовски и криворечки правац.

Акција на криворечком правцу лакше се може спојити са акцијом на моравско-вардарском правцу, па би зато снага на криворечком правцу требало да буде јача од оне на косовском. Али се ту ипак задржало на једној српској дивизији зато што ће њу појачати једна бугарска дивизија која је јака око 1½ српске дивизије, и зато што бугарске железнице нису могле ставити довољан возни парк за јаче концентрациске преносе српских трупа. Но, свакако да је ту било и политичких разлога који нису остали без утицаја на решавање овог питања.

На тај начин, подела преостале 4½ пешадиске дивизије била је овако регулисана:

— на косовском операциском правцу оперисаће 3 армија састављена из три пешадиске дивизије и једне пешадиске бригаде;

— на криворечком правцу оперисаће мешовита српско-бугарска армија састављена из једне српске и једне бугарске дивизије под командом српске Врховне команде као њена 2 армија.

Укупно узев, подела српских снага одређених за главну ратну акцију била је оваква:

— најјача снага оперисаће моравско-вардарским правцем;

— од крилних армија биће јача она на косовском правцу, а слабија на криворечком.

Састав и јачина појединих група, односно армија, показани су у одељку „Концентрациски покрети и груписања".

Основна маневарска идеја почетног операциског плана. Она се изграђује понајвише при студији операциских праваца и при замишљању просторија вероватних главних сукоба са непријатељем. При томе се, на случај офанзиве, смишља у крупним цртама начин вођења ратних снага с обзиром на географске прилике, сопствене и непријатељске тежње, као и с погледом на све остале чињенице за које се може претпоставити да ће бити од утицаја на извођење сукоба.

На основи поређења јачине снага, њихове мобилизације и концентрације и осталих околности, генерал Путник је замишљао да би Турци тек на Овчем Пољу могли примити битку са најјачим груписањем снага, али није губио из вида ни могућности већих сукоба северније од Овчег Поља, на Рујену, у висини Куманова и Скопља, и то толико јаких сукоба да би и у њима требало да узму учешћа српске крилне групе.

Овакво претпостављање могућности сукоба изражено је у директивама генерала Путника за команданте крилних група. Из ових директива се види да је генерал Путник замишљао и сукоб у висини Куманова таквих размера да би у њему требало да учествују и цела левокрилна и део деснокрилне групе.

У већем броју замишљених сукоба генерал Путник је замишљао овакав изглед битке на српској страни: група на моравско-вардарском правцу наилази на непријатеља, ступа у сукоб с њим с намером да непријатеља веже и држи према себи док крилне групе не дођу ради дејства у бок или позадину непријатеља који је пред њом.

Та замисао о највероватнијем изгледу битке била је уједно и полазна основа за израду почетног операциског плана. Она се развила у идеју операције, по којој су створене три оперативне групе са три конвергентна операциска правца, које су се имале тако водити да би могле тући битке заједнички, при чему би средња била најјача, јер се она имала кретати правцем којим ће највероватније наступати и непријатељска главна снага.

Ова је идеја операције проста, јасна и лако схватљива за потчињене извршиоце, али је захтевала добру извиђачку службу и добру службу одржавања везе и узајамног обавештавања између суседних група и између група и Врховне команде.

Крилни операциски правци стоје готово управно на централни правац чиме се ствара могућност за дејство према непријатељу са два или три правца.

Дужине моравско-вардарског и криворечког правца су подједнаке, а и земљишне прилике иду на руку остварењу садејства ових двеју група.

Све је то неповољније у односу на моравско-вардарски и косовски правац. Косовски правац је знатно дужи и води преко врло тешког планинског земљишта, па је снази која дејствује овим правцем знатно теже да дође до садејства са снагом на централном правцу. Да би се до овога ипак дошло, требало је успоравати покрете на централном правцу уколико то сам непријатељ не би учинио својим противдејствима. Генерал Путник је са разлогом могао рачунати да ће и непријатељ задржавати српске снаге на централном правцу и тиме давати времена за прилаз снага са косовског правца за случај да дође до сукоба у висини Скопља и северно; а ако дође до сукоба јужније, онда ће снаге са косовског правца дебушевати из планинске области и доћи да учествују у бици. Дакле, тада је било најсумњивије питање да ли ће снаге са косовског правца, целе или део, при сукобима северно од Скопља, доћи да учествују у бици оних других двеју група. У вези те констатације могло би се поставити питање: да ли није било боље да се од Косовске групе није ни очекивало садејство са централном и левокрилном групом, па да се зато она и начини слабијом? Генерал Путник се с разлогом одлучио за идеју доласка и Косовске групе на главно војиште. Он је рачунао да ће и сами сукоби на моравско-вардарском правцу давати времена армији на Косовском правцу да учествује у неком од тих сукоба, и то дејствујући у бок непријатеља пред снагом на моравско-вардарском правцу, ако дође до остварења тог дејства. Снага косовског правца била је упућена делом преко Скопске Црне Горе, а делом јужније правцем Качаничког теснаца. Оба су ова правца била тешка, али је генерал Путник, ипак, рачунао да ће бар северна група успети да садејствује у догађајима на моравско-вардарском правцу, а да ће она јужнија група ако баш у томе и не успе, везати за себе известан део турских снага. Свака сложена операција скопчана је са извесним ризиком и тешкоћама, па и овде су оне постојале. Он је те тешкоће примио свесно у тежњи да се операција учини што више маневарском, те да се може деловати и према западном боку турске Вардарске групе.

Видећемо колико је при извођењу операције учињено у овом правцу.

Глава трећа

МОБИЛИЗАЦИЈА, КОНЦЕНТРАЦИЈА И СТРАТЕГИСКИ РАЗВОЈ

Мобилизација

За овај рат била је 17 септембра објављена општа мобилизација стим да се као први мобилизациски дан имао рачунати 20 септембар. Добро је било што је била објављена општа мобилизација, јер је Србија била мала земља са свега 2,650.000 становника, па је сваки рат морала водити са својим максималним војним напрезањем.

За први мобилизациски дан узет је 20 септембар зато да би се у тако добивеном међувремену могле извршити последње припреме, а тиме није била доведена у питање обавеза да операције имају отпочети најдоцније 2 дана по огласу мобилизације.

Брзина мобилизације је била:

— за пешадију 4 дана;

— за коњицу и артиљерију 6 дана;

— за јединице које су се попуњавале са целе државне територије 7 дана.

Све су јединице биле мобилисане на време, те су и концентрациски покрети могли почети на време.

При попуни јединица људством из резерве (некадровцима) био је у примени територијални систем попуне: пешадиски батаљони попуњавани су из одговарајућих батаљонских срезова; артиљериски дивизиони из пуковских округа. Само неке инжињерске јединице попуњаване су са целе државне територије, а јединице за заштиту границе из граничног појаса, тако да су у року од 24 часа могле бити и мобилисане и у распореду за заштиту.

Она два дана између 17 и 20 септембра искоришћени су и за мобилизацију неколико батаљона који су имали бити употребљени за заштиту концентрације.

Да би се имала јаснија слика ондашњег мобилизациског напрезања дају се ови подаци:

1912 године Србија је имала око 2,650.000 становника. Општом мобилизацијом имало је бити мобилисано:

људи — — — — — — —	356.348
коња — — — — — — —	57.716
волова — — — — — — —	42.551

Од овога је на оперативну војску, тј. на први и други позив долазило:

људи — — — — — — —	286.818
коња — — — — — — —	50.489
волова — — — — — — —	31.589
кола — — — — — — —	18.646

Пошто је одзив на мобилизацију био одличан, то је број мобилисаног људства био близу предвиђеног броја.

За оперативну војску било је мобилисано:

А) од људства I позива:

1 коњичка дивизија,
5 пешадиских дивизија,
2 пешадиске бригаде,
1 брдски артиљериски пук,
1 хаубички артиљериски пук,
1 градски артиљериски пук.

Б) од људства II позива:

5 пешадиских дивизија.

За неоперативне јединице било је мобилисано:

— пешадиских пукова — — — — —	20
— коњичких ескадрона — — — — —	8
— позициских батерија — — — — —	45

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 73.650
CENTRALNA BIBLIOTEKA BEOGRAD Jugoslovenska Armija

У I позив долазило је људство од 21 до 31, у II од навршене 31 до 38, а у III од навршене 38 до 45 године старости.

Пешадиске дивизије нису носиле назив пешадиске, него су имале општи назив д и в и з и ј е, а обележаване су називом области са које су се попуњавале.

— Дивизије I позива имале су по 4 пешадиска пука и по 9 пољских батерија, а дивизије II позива по три пешадиска пука и по свега три батерије.

И у I и у II позиву било је по 5 дивизија које су носиле следеће називе:

Моравска дивизија I позива,
Дринска дивизија I позива,
Дунавска дивизија I позива,
Шумадиска дивизија I позива,
Тимочка дивизија I позива,
Моравска дивизија II позива,
Дринска дивизија II позива,
итд.

Недостаци. Иако ниједна јединица није остала немобилисана и ниједна од њих није била неспособна за намењену јој функцију, ипак је било извесних мобилизациских пропуста и недостатака. Већи део ових произишао је из организациских узрока а не из нехата.

Н е д о с т а ц и о р г а н и з а ц и с к е п р и р о д е:

— ондашња Српска војска била је врло слаба у брдској артиљерији и та ће се оскудица осећати од првог дана рата;

— пешадиске дивизије II позива биле су врло слабе у артиљерији — свега по три батерије на 12 батаљона пешадије, тј. по један топ на хиљаду људи;

— људство II позива било је врло слабо снабдевено шаторима, шињелима, логорским прибором, одећом и обућом, што ће већ после једног месеца рата изазвати прилично ослабљење физичке снаге код људства; било је такође недостатака у висковима, ремницима и опасачима;

— економске припреме нису биле довољне те су и неуредности у исхрани биле приличне;

— коњарство у земљи било је прилично слабо те су се при мобилизацији појавили мањкови у коњима у артиљерији и код колских комора. У артиљерији у доста случајева морале су се употребљавати четворне место шесторних запрега; негде је било запрегнуто по осам место 12 кара. Недостатак коња у коморама

био је надокнађен воловима који су били спорији али издржљивији.

Врло мало пропуста од већег значаја је услед немара. Спомиње се да код профијантске колоне једне дивизије II позива није се било прешло са старе на нову формацију, те је преформирање извршено на концентрациској просторији, али без штете у погледу оперативне способности те дивизије.

Код једне дивизије за два ескадрона су недостајале сабље, па су јој у замену дата два ескадрона из друге где су били мање потребни.

Несумњиво је да је било и других пропуста мањег значаја, али је то све исправљано у току саме мобилизације или су недостаци били подношљиви ако нису могли бити исправљени у потпуности. Главно је да ниједан командант није извештавао да му је јединица неспособна за намењену јој улогу услед неких мобилизациских недостатака.

Једна значајна напомена била би и ово: ондашња мобилизација Српске војске била је прилично једнострана. Она се односила претежно на људство, стоку, возове и војни материјал. Економска мобилизација била је слаба, те су се оскудице у храни појављивале и у току овог краткотрајног рата.

Оскудице у муницији није било у овом рату, али ће се она увелико појавити у почетку Првог светског рата.

Заштита мобилизације

За заштиту мобилизације употребљени су пешадиски пукови III позива, а на важнијим местима и спорометне позициске, Дебанжове, 88 мм батерије.

Мобилизациски заштитни систем састојао се из стражарских одељења, мртвих стража, прихватница постављених уз границу, без прелажења исте.

Пуковски сектори износили су десетинама километара.

Овај систем стварно је само затварао границу и био је у стању да спречава упаде само слабијих непријатељских одељења.

Да је на југозападном граничном фронту Србије напад био изведен пре завршетка концентрације, могао је проузроковати знатна узнемирења. Зато је врло значајно да се у предмобилизациско доба развије и изводи што интензивнија обавештајна служба.

Углавном, мобилизација Српске војске била је извршена без узнемиравања од стране Турака.

Заштита концентрације

За заштиту концентрације коришћен је мобилизациски заштитни систем, с тим што је био појачан са неколико батаљона мобилисаних дан-два пре од остале пешадије и са прво пристиглим деловима који су долазили на концентрациску просторију.

Код 3 армије били су раније мобилисани два батаљона за ову улогу (један упућен на Баћоглав код Куршумлије, а други на Ретковер, овај други на просторију на коју је имала доћи Дринска дивизија II позива). Код 1 армије то је учињено само са једним батаљоном 1 пешадиског пука, јер је овај пук мобилисан на самој концентрациској просторији и одмах по завршеној мобилизацији истурен на границу. Поред тога из Београда је упућен 7 пешадиски пук жељезницом све до Врања и одатле право на гранични отсек где ће потом доћи цела Дунавска дивизија I позива, којој је овај пук припадао.

Разумљиво је да су ове мере биле довољне зато што су мобилизација и концентрација код Срба биле брже но код Турака, и зато што су Турци из политичких разлога избегавали нападе пре но што им буде објављен рат. Међутим, пре но што је објављен рат, Срби су били потпуно концентрисани. Напомиње се да и период концентрације треба користити за што интензивнију обавештајну службу, те да би се могли парирати евентуални непријатељски покушаји за ремећење извршења концентрације и да би се у почетку извођења операција имало што више података о непријатељу.

Концентрациски покрети и груписања

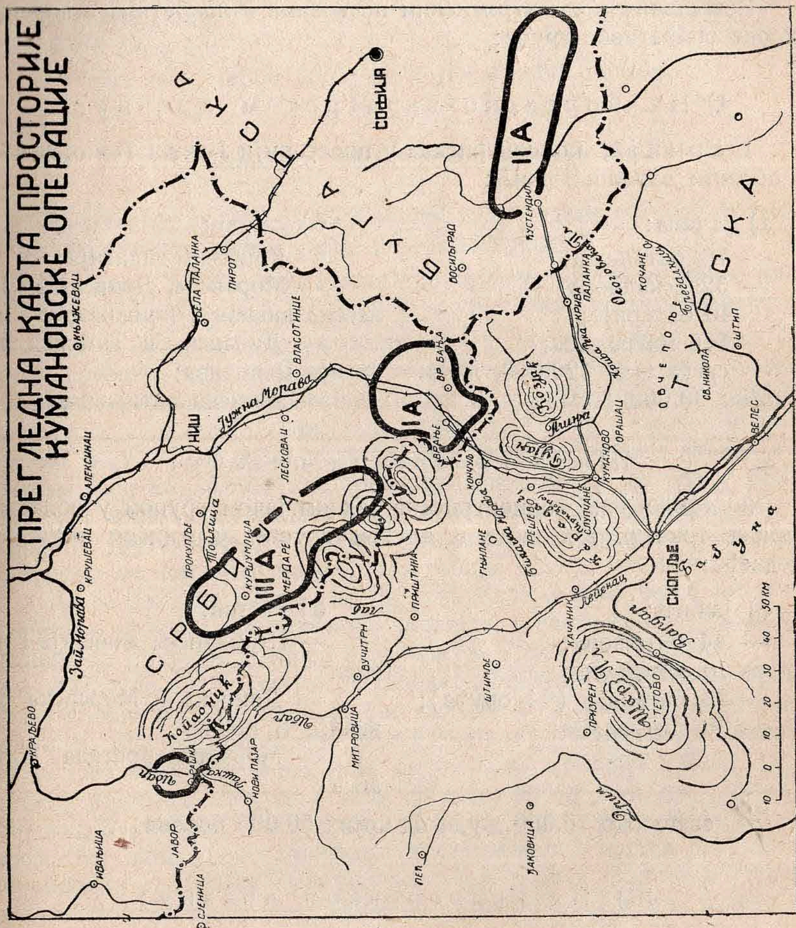
За време мира, у српском Главном ђенералштабу, биле су извршене припреме за концентрациске покрете за једну ратну комбинацију која је била слична ратној комбинацији за рат 1912 године, те су у њој извршене само најнужније промене, да би се добило новопројектовано груписање.

До те је промене дошло услед образовања мешовите армије у области Ћустендила.

Избор дивизија за улазак у поједине оперативне групе комбинован је тако да се концентрациски покрети сведу на минимум, а да се притом жељезнице искористе до максимума. Две шумадиске и две моравске дивизије концентришу се у граничним појасевима својих дивизиских области. Две дунавске дивизије превозе се жељезничком пругом Београд—Врање. Две дринске и Тимочка

дивизија I позива комбинују кретање сувим и железницом, а Тимочка дивизија II позива извршава покрет само сувим.

При комбиновању покрета железницом и сувим вођено је рачуна и о томе да се на



концентрациским просторијама што пре нађу здружене пешадија и артиљерија, те да се под повољним условима могу водити борбе, ако им буду наметнуте.

Концентрациски покрети су почели 24 септембра увече, тј. при крају четвртог мобилизациског дана, а по рачуну Главног ђе-

нералштаба требало је да се заврше 6 октобра, тј. у року од 12 дана, што је било и остварено.

У току концентрације није било непријатељских напада који би реметили концентрациске покрете.

Извршеним концентрациским превозима и покретима створене су ове оперативне групе:

I) На моравско-вардарском правцу:

1 армија, концентрисана у просторији Јужног Поморавља, у области вароши Врање:

а) јачина:
— 76 батаљона;
— 32 ескадрона;
— 40 батерија;
— 116 митраљеза;
— свега око 120.000 људи од којих 90.000 бораца

б) састав:
— Коњичка дивизија;
— Моравска, Дринска и Дунавска дивизија I позива;
— Дунавска и Тимочка дивизија II позива;
— армиска артиљерија

II) На косовском правцу:

3 армија, концентрисана једном јачом групом у области горњег тока р. Косанице и другом групом у горњем току р. Медвеђе:

а) јачина:
— 44 батаљона;
— 10 ескадрона;
— 23 батерије (94 оруђа);
— 56 митраљеза;

б) састав:
— Шумадиска дивизија I позива;
— Дринска и Моравска дивизија II позива;
— Моравска бригада I позива

— свега око 70.000 људи од којих 50.000 бораца.

III) На криворечком правцу:

2 армија, концентрисана у области Ћустендила у чији су састав улазиле Тимочка дивизија I позива и бугарска Рилска дивизија.

Јачина Тимочке дивизије I позива износила је:
— 16 батаљона;
— 3 ескадрона;

— 12 батерија;
— 20 митраљеза;

јачина ове армије заједно са Рилском дивизијом износила је:

— 40 батаљона;
— 48 митраљеза;
— 5 ескадрона;
— 21 батерија;
— свега око 60.000 људи од којих 45.000 бораца.

Извршење стратегиског развоја

Стратегиски развој Српске војске 1912 године уствари сводио се на стратегиски развој сваке поједине групе.

Код сваке групе стратегиски развој почео је да се врши још за време концентрације, а завршен је уочи отпочињања офанзиве.

Још у циљу заштите концентрације, код 1 армије, прво су према граници били избачени делови Моравске дивизије I позива који су се мобилисали у Врању. Потом су у гранични појас почели да пристижу делови Дунавске дивизије јер су железничким превозима могли бити брже довезени но делови Дринске дивизије I позива, која ће, потом, као трећа дивизија имати да уђе у прву линију 1 армије, а уједно и у гранични појас. Једновремено су и дивизије друге линије 1 армије (Тимочка и Дунавска II позива) померене на концентрациској просторији ближе граници.

Да се доцније покрет не би успоравао и реметио, 6 октобра извршено је освајање граничних караула, а где њих није било извршени су покрети унапред и поседнути гранични положаји.

Да би се са 1 армијом образовао погодан стратегиски фронт (оперативни поредак који је био скучен и са превише повијеним крилима, због ондашњег протезања границе), 7 септембра извршен је покрет напред и снаге које су биле на крилима избиле су у висину армиског центра. У вези са овим вођен је и доста велики бој код Бујановца. Тада је био завршен стратегиски развој 1 армије. Тог дана увече дивизиске претходнице 1 армије избиле су на линију: с. Лучане—Самуљичка Коса—Бахчи Берат—с. Лукарце—Старац, са наслоном: десно на Скопску Црну Гору, а лево на Козјак.

Код 2 армије развој је био знатно простији. Ова је армија имала да осигура доста широк гранични фронт од бивше тромеђе код Патарице па преко Ћустендила до Новоселске Реке (закључно са планином Рујен), те је њен распоред по фронту био шири но што је имао бити при извођењу офанзиве. Зато се овде при стра-

тегиском развоју имало да изврши сужавање армиског фронта и то је учињено у току једног дана, тако да је армија 7 октобра увече била спремна за сутрашњи прелаз у офанзиву.

Код 3 армије стратегиски развој вршен је посебно код сваке њене групе. Развој код јаче, западне, групе отпочет је у вези армиског наређења од 1 октобра по коме су позадње трупе на концентрациској просторији имале да се примакну пред њима. Командант Моравске дивизије II позива извршио је рекогносцирање граничног положаја баш тог дана и потом наредио потребне покрете да би се добила „у ж а к о н ц е н т р а ц и ј а“ д и в и з и ј е.

Ти су покрети извршени 2 октобра а ноћу 2/3 октобра отпочео је бој код Мердара који је трајао све до подне 6 октобра, у ком је времену извршен и развој те дивизије. У току овог боја показало се:

— да би било корисније да је командант дивизије дошао на концентрациску просторију са првим дивизиским ешелоном;

— да је рекогносцирање требало извршити не 1 октобра него још 28 септембра, јер је први концентрациски ешелон стигао на концентрациску просторију још 27 септембра;

— да рекогносцирања треба да врше све старешине које могу доћи у ситуацију да самостално извршавају извесне задатке;

— да у току концентрације и стратегиског развоја треба бити спреман и на вођење одбране иако се по операциском и ратном плану има изводити офанзива;

— да се у циљу евентуалног извођења одбране треба нарочито побринути да се ближе граници што пре приведе и довољно артиљерије, како се не би дошло у ситуацију да се пешадија бори без артиљериског садејства;

— да се од стране надлежних одреди линија на којој има да се прими одбрана на случај непријатељског напада;

— да суседни команданти благовремено одрже међусобне састанке те да се јаче идејно повежу.

Извођење боја код Мердара врло је поучно и корисно је да се обради као засебна студија. Што се тиче стратегиског развоја из боја код Мердара могу се извући горе наведене поуке. Он показује д а с т р а т е г и с к и р а з в о ј м о ж е б и т и с к о п ч а н с а п о ј е д и н и м с у к о б и м а, а за њихово у с п е ш н о и з в о ђ е њ е и и з в р ш е њ е с а м о г с т р а т е г и с к о г р а з в о ј а т р е б а р а з в и т и ш т о и н т е н з и в н и ј у о б а в е ш т а ј н у с л у ж б у.

По извршеном стратегиском развоју, Српска војска била је развијена у три групе (1, 2 и 3 армија) намењене за главну ратну

акцију — офанзиву на Вардарском војишту. Ова офанзива претстављала је једну врсту сложене операције при којој поједине групе излазе са међусобно раздвојених просторија са тежњом да заједнички изводе јаче сукобе, а по операциској идеји како је напред изложено.

Аналогно овоме извршен је развој и осталих група за помоћне ратне улоге — Ибарске војске у долини Ибра (у области Рашке) и Јаворске бригаде на Јавору.

Глава четврта

ТУРСКИ РАТНИ ПЛАН

Политички посматрано, Турска је у овом рату имала да води одбранбени рат ради очувања у даљем поседу европског дела своје државне територије. Ондашњи министар војске Назим-паша, који је био одређен за главног команданта одлучио је да овај одбранбени задатак постигне офанзивом на свим угроженим фронтовима. Са психолошког гледишта то је било добро, али није било пробитачно са гледишта рационалне економије употребе војних снага. Ова одлука била је више гест очајања него неке зреле комбинације. Турска није имала на претек ни моралних ни материјалних снага, па их је негде требало уштедети да би их на другом месту имала колико јој је потребно. Назим-паша је пренебрегао овај принцип, па је доживео да на три војишта буде недовољно јак и зато тучен.

Пошто је Бугарска сматрана за најопаснијег противника (по јачини и непосредности угрожавања са те стране), то је за рат према њој била одређена јача снага но према ма којој другој балканској држави. Против ње требало је да дејствује засебна група — Источна војска, чији је командант стајао непосредно под главним командантом. За рат против све три остале државе (Србије, Грчке и Црне Горе) била је предвиђена једна група — Западна војска.

За рат против Србије била је одређена Вардарска армија, чији је командант Зеки-паша стајао под командантом Западне војске, а непосредно под главним командантом турске војске.

Јединице које су имале да уђу у састав Вардарске армије требало је да се формирају мобилизацијом на Балкану и довозом једног дела обвезника из Мале Азије. Како је Грчка флота господарила Јегејским Морем, то је довоз из Мале Азије био упућен на једну јединсу железничку пругу преко Цариграда, па је због тога био успорен. Како је, пак, турска офанзива на свим фронто-

нима захтевала што скорије и брже ратне акције то је војно руководство било принуђено да отпочне операције са бројно слабијим јединицама но што је то било предвиђено ратном формацијом. Стога ће батаљони у пешадији износити око 600—700 људи уместо 1.000.

Због недоласка низамских обвезника из Мале Азије били су употребљени и редифски обвезници за попуну низамских јединица, а то је опет повлачило за собом и смањење броја мобилисаних редифских дивизија. Из овиx ће разлога Вардарска армија у својој офанзиви располагати са пет низамских и три редифске дивизије. Од непотпуно формираних редифских дивизија били су формирани Приштински, Новопазарски и Сјенички одред за локалне одбранбене улоге као и неколико сличних одреда према Црној Гори у Новом Пазару, Санџаку и Метохији(види прилог 4 — неки подаци о турској војсци).

Трупе Вардарске армије биле су концентрисане овако:

— 5 и 6 корпус — 4 низамске и 2 редифске дивизије — у области Штип—Св. Никола—Велес;

— 7 корпус — једна низамска и једна редифска дивизија у области Скопља и Куманова;

— одреди код Приштине, Новог Пазара и Сјенице.

У својим мемоарима Зеки-паша вели да је за претстојећа дејства добио овакво наређење:

„Вардарска ће војска непријатеља, који надире ка Кочану, напасти и растројити га, а Србима ће спречити да нападну Куманово."

По овом наређењу Зеки-паша требало је да спречи долазак Срба у област Куманова, па се дошло до закључка да би се тај задатак најсигурније и најбрже извео офанзивном акцијом. У том циљу требало је напасти Србе када буду излазили из суженог моравско-вардарског правца где Срби не би могли развити ни све своје снаге упућене овим правцем. Сем тога, овом акцијом требало је да се оствари тучење српске Моравско-вардарске групе (1 армије) пре но што би јој се примакле крилне армије за заједничку битачну акцију.

У основи ово је била добра идеја, али је за њено остварење требало имати и довољно јаку и довољно ваљану војску, а Зеки-паша од тога није имао ни једно ни друго. У основи те идеје било је и нешто претераног оптимизма. Зеки-паша је рачунао да ће Срби на моравско-вардарском правцу, у висини Куманова или нешто северније, моћи да уведу у битку само три дивизије, а они су увели

пет. Затим, Зеки-паша није водио довољно рачуна о опасности која би му могла да загрози са правца Ћустендил—Куманово, а показало се да је ова опасност могла да се обистини.

Бројни однос снага изгледао је приближно овако:

Српска 1 армија имала је 76 батаљона пешадије од по 1.000 људи, а турска Вардарска армија 86 батаљона од по 700 људи. 1 армија деташовала је у бочно осигурање 8 пешадиских батаљона, а Вардарска армија 20 батаљона (15 и 16 низамске дивизије), па је у самој бици био овај однос:

у пешадији:

Срби су располагали са 68 батаљона са укупно 68.000 пешака, а Турци са 66 батаљона у укупној јачини 46.200 пешака. Овај неповољни однос по Турке био је ублажен тиме што првог дана битке није учествовало у борбама 36 српских батаљона (Дринска дивизија I позива, Дунавска дивизија II позива и Тимочка дивизија II позива), а другог дана битке осам батаљона. Зато је и стварни однос у пешадији био овакав:

првог дана битке, 32 српска батаљона са 32.000 пешака према 39.900 пешака на турској страни, где 9 батаљона такође нису узели учешћа у борбама овог дана;

другог дана битке Срби су у пешадији били у знатној надмоћности:

60 батаљона (60.000 пешака) према 66 турских батаљона (по 700 пешака, са 46.200 пешака).

Ова је надмоћност била остварена на тај начин што су у битку другог дана били уведени: цела Дунавска дивизија I позива, пола Дунавске дивизије II позива и 4 батаљона Тимочке дивизије II позива.

У артиљерији је однос био прилично уједначен: Срби су имали 34 пољске и једну брдску, а Турци 29—35 пољских и брдских батерија.

Дакле, у погледу бројног односа снага, у току првог дана битке Турци су стајали знатно боље од Срба, али разлика у квалитету противстављених снага спречила их је у задобијању успеха, а другог дана битке и број и квалитет српске војске задали су им пораз. Ово ће се јасно уочити у доцнијем излагању.

У својим мемоарима Зеки-паша износи своју идеју да је команда Западне војске имала прво да сврши са Грцима, а потом са појачаном Вардарском армијом да нападне Србе. У сложеним операцијама по унутрашњим операциским правцима какву је тур-

ска Западна војска тада изводила, махом се напада прво на ону непријатељску групу која је најближа, јер би она, при свом успешном дејствовању најбрже могла угрозити бок или позадину групе која дејствује по унутрашњем операциском правцу. Дакле, теориски, ова би примедба Зеки-паше била исправна.

Међутим, командант Западне војске тежио је већем успеху, тј. да прво туче јачу групу — Србе — па после слабију, али у томе није успео, а по идеји главног команданта требало је да нападне обе групе једновремено. Уствари, испало је да су Турци били тучени и на једном и на другом војишту.

Укратко, догађаји су показали да део турског ратног плана, уколико се односи на рад Западне војске није био добар. Међутим, да је овај план био саображен утврђеним теориским принципима могло би се само рећи да би рад био бољи, али се ипак не би могло рећи да би био успешан, јер то зависи и од других чињеница.

Глава пета

ОПЕРАЦИСКА ИДЕЈА, МАРШМАНЕВРИ И ПОЧЕТАК БИТКЕ.

Операциска идеја, маршманевар и отпочињање битке од стране Турске Вардарске армије

Ради остварења основне идеје ратног плана Зеки-паша је сасвим правилно одлучио да са концентрациске просторије Штип —Св. Никола—Велес крене на север до у висину 7 корпуса прикупљеног у области Скопља и Куманова, и потом да што пре нападне српску групу на моравско-вардарском правцу, тј. 1 армију. У том циљу добио је потребна наређења за покрете који су почели 3 октобра.

Ради заштите свог левог бока и ради успоравања кретања српских снага које су имале да дођу преко Косова у циљу спајања са снагама на моравско-вардарском правцу (са 1 армијом) били су формирани Приштински, Новопазарски и Сјенички одред од трупа које су мобилисане на Косову и у Новопазарском Санџаку.

Ради заштите свог десног бока и позадине употребљене су две пешадиске дивизије, по једна из 5 и 6 корпуса, те је за толико била и ослабљена главна офанзивна снага Вардарске армије. Ове две дивизије биће упућене са концентрациске просторије Велес—Штип за дејство на правцима преко Кратова и Кочана.

После овог издвајања, главна офанзивна група Вардарске армије састојала се из три корпуса од по две дивизије, од којих по једна низамска и редифска, тј. укупно 6 пешадиских дивизија (3 низамске и 3 редифске) и једна коњичка дивизија.

Према основној идеји ова офанзивна група имала је да крене у сусрет 1 српској армији која је долазила са севера, моравско-вардарским правцем. Један од њених корпуса (7) већ

се налазио у тој зони наступања и природно је било да друга два изађу на његову висину. Тако је и било одлучено: да 7 корпус брани положаје у области Куманова и северно од њега, те да тако послужи као пиво (ослонац) за развој друга два корпуса источно од њега, пошто земљиште западно од њега није дозвољавало развој. Док су се ови корпуси кретали у правцу севера, дотле се дошло и до нових обавештења о српској војсци те је, на основу њих, створен крајњи облик оперативне идеје. У вези са том одлуком, 7 октобра, Зеки-паша је наредио почетак покрета 5 и 6 корпуса из области Велес—Св. Никола—Штип на север, а следећег дана продужење истог до на просторију с. Орашац—с. Кутли Бег—Новосељане, јужно од Пчиње, према њеном делу између с. Клечовце и с Орашца, где су стигле 9 октобра после 19 часова.

По мемоарима Зеки-паше види се да је он јачину 1 српске армије био потценио — око три пешадиске дивизије и једне коњичке дивизије — али су се добивена обавештења о правцима наступања Срба тј. дивизија прве линије 1 армије, подударала са стварношћу.

Прилазећи р. Пчињи Зеки-паша је био створио ову идеју о завршном делу свог маршманевра, а уједно и о зачетку битке: пустити Србе да нападну Куманово, па ће они тада, немајући трупа пред собом источно од Куманова, у тежњи да обухвате кумановску групу, истаћи своје лево крило које ће он напасти са оба корпуса и разбити.

Ова је идеја на први мах била врло примамљива, али је за њено остварење требало да Турци буду хладнокрвни, па да сачекају да Срби при свом наступању изложе свој бок. Ни једно од тог двога није наступило: Турци нису сачекали српски напад, а Срби нису до тог времена били напали Турке, него су се држали одбране, а кад су прешли у напад, српско лево крило је било у одбрани, док су центар и десно српско крило разбили Турке пред собом.

Да уђемо сад у стварне догађаје.

При доласку на р. Пчињу, на турској страни се појављује идеја неодложног напада, те да се тако искористи већ остварен изненадни долазак Вардарске армије пред 1 српску армију, задржавајући притом и даље замисао да главни напад буде извршен десним крилом против левог српског крила.

Ова нова идеја била је дело неколицине Зеки-пашиних официра, који преко ноћи пребацише на северну обалу Пчиње не само претходнице него и јаче делове.

У том моменту Зеки-паша се колебао: да ли да у току ноћи 9/10 октобра пређе Пчињу, или да остане на јужној обали реке и користећи се њоме појача своју одбрану. Исто тако он се колебао и у томе да ли да, ако пређе Пчињу, сачека српски напад или да одмах пређе у напад. Свакако да је то колебање проузроковало код његових млађих идеју да се без одлагања отпочне пребацивање корпуса преко Пчиње. Зеки-паша је тако стављен пред



дилему: или да нареди повратак на јужну обалу Пчиње свих делова сем претходница, што би, у моралном погледу, било врло незгодно, или да нареди прелазак и осталих снага. Он се на крају крајева одлучио на продужење прелаза.

Не постоје објављени детаљнији подаци о времену извршења прелаза, али су са српских положаја 10 октобра пре 7 часова, примећени покрети трупа у долини Пчиње, код с. Шупљи Камен,

а око 8 часова и неки пешадиски делови код Зебрњака. Извештај командира извиђачког ескадрона, послат са Зебрњака, такође је јављао за ове покрете. Око 10 часова насилна коњичка и пешадиска извиђања беху одбијена јаком пешадиском ватром, а око 11 часова отпочео је општи напад са фронта Зебрњак—Слатинска Махала—Пударница—Големи Рид, а тиме је отпочела и Кумановска битка на источном битачном крилу, где ће са турске стране учествовати 5 и 6 корпус, а са српске стране само Дунавска дивизија I позива.

На западном крилу напад турског 7 корпуса отпочео је нешто доцније. На центру овог дана и није дошло до сукоба, па ће се зато 10 октобра водити два одвојена боја, један на источном и један на западном битачном крилу, који ће стварно и сачињавати први битачни дан Кумановске битке.

Из предњег излагања о раду турске војске могли би се извести ови закључци:

— ратни план носио је собом једно значајно отступање од принципа по коме се поступа у сложеним ратним операцијама по унутрашњим операциским правцима (види страну 27).

— мобилизација је завршена са многим недостацима. Последице тих недостатака биле су: умањени квалитет низамских трупа и знатна бројна смањења јединица;

— концентрација је извршена добро и по плану;

— операциски план је био добар утолико што је гарантовао прикупљеност снага и гипкост у погледу отпочињања сукоба под повољним условима, али је био нереалан утолико што се није имало довољно снаге и морала за брзо изборење победе;

— маршманеварски покрети извршени су брзо и неприметно од Срба и са повољним груписањем;

— план за битку био је добар, јер је главно напрезање било управљено добро изабраним правцем, са кога је требало набацити Србе на кршну Скопску Црну Гору;

— развој за битку — за напад — извршен је врло добро, готово непримећено од Срба.

Дакле, знатан део предбитачних радњи био је позитивно решен, али мобилизација и духа и броја била је у великој мери негативна.

Маршманевар српских снага

Стратегиски развој 1 и 2 армије био је завршен 7 а 3 армије 6 октобра. После тога требало је да отпочне маршманевар ка непријатељу, тј покрети који би омогућили нападни сукоб под најповољнијим условима за сопствене снаге.

1912 године главна српска операција имала је карактеристичне црте једне сложене операције по спољним операциским правцима, па је и одређивање времена поласка у офанзиву појединих група (армија) било једно од средстава у служби руковођења маршманевром.

Српска Врховна команда наредила је да 1 и 2 армија пођу једновремено — 8 октобра — а да 3 армија то учини 7 октобра. Међутим, наступно-операциски правац 3 армије био је дужи за 3—4 дана марша од наступно-операциских праваца других двеју армија. Према томе, са свега једним даном ранијег поласка 3 армије, није могла бити изравната горња разлика. Остало је, дакле, да се и даље води рачуна о тој разлици.

Код 3 армије, где се био развио бој код Мердара, а пошто је рат већ био објављен 5 октобра, могло се прећи у општу офанзиву још 6 октобра око подне, када је био завршен тај бој. Да је то учињено Приштина је могла бити ослобођена још 6 место 9 октобра. Место тога, и место поласка у офанзиву 7 октобра, 3 армија је то учинила тек 8 октобра, тј. у исто време кад и оне друге две армије које су имале знатно краће операциске правце.

Да би се избегло сувишно истицање 1 армије и дало могућности 3 армији да јој се приближи, Врховна команда је наредила да 1 армија изврши, у први мах, наступни покрет до линије с. Табановце—Четирце—Нагоричане, где да стане и сачека накнадно наређење за продужење покрета.

Ова је линија била погодна за одбрану на случај ако би је непријатељ напао за време њеног бављења на тој територији.

Својим кретањем 8 и 9 октобра 1 армија избила је на ову линију. Врховна команда је већ 9 октобра наредила полазак са те линије унапред до на линију с. Булачани—Ново Село—Биљановце—Слатина. Ако би 1 армија наставила овај покрет 10 октобра онда не би било ништа добијено на смањењу разлике дужина операциских праваца између 1 и 3 армије, те је стога командант 1 армије наредио (Врховна команда је то ћутке одобрила) да њен полазак са те линије отпочне 11 октобра. Уместо тога, 10 октобра

отпочеће битка код Куманова, која ће се сутрадан (11 октобра) и завршити, а 3 армија тек ће тога дана кренути од Приштине и 14 октобра избити у област Скопља. На тај начин, маршманеврисањем у односу на битку код Куманова, садејство 1 и 3 армије неће бити остварено.

13 октобра било је извршено прикупљање 1 армије ради ослобођења Скопља које су Турци напустили већ 12 октобра. На тај начин, и гоњење Турака из области Куманово—Скопље било је извршено без садејства 1 и 3 армије.

Да видимо сад како није дошло ни до садејства између 1 и 2 армије.

Један од врло значајних услова за добар маршманевар јесте добра обавештајна служба. Кад се наређивао полазак у офанзиву, Врховна команда је дала командантима армија следеће податке о непријатељу:

по добивеним вестима, главни део турске војске коју ћемо имати пред собом концентрише се у околини Скопља, Овчег Поља и Велеса. Њена предња одељења на тој страни држе Паланку, Страцин и Рујен.

Ово су подаци из времена мира, па и кад не би то било, требало их је што пре и што поузданије проверити. Зато је за целокупну обавештајну службу на српској страни био основни задатак да сазна: да ли је непријатељ остао на означеној концентрациској просторији или је из ње отишао, где и са каквим груписањем снага.

Главни извиђачки орган српске војске била је тада Коњичка дивизија. Она је, међутим, била придодата 1 армији. На тај начин, обавештавање Врховне команде постало је зависно од тога како ће командант 1 армије употребити Коњичку дивизију и како ће она ту улогу извршавати.

У својој директиви О. бр. 6 за 1 армију, Врховна команда је захтевала од Коњичке дивизије следеће:

„По доласку 1 армије на линију Табановце—Четирце—Нагоричане, упутити извиднице на линију: Страцин — Кратово — Овче Поље — Скопље.“

Било би много боље да је речено: настојати да се сазна: да ли непријатељ и са коликим снагама напушта своју концентрациску просторију; којим се правцима креће и са каквим груписањем; да ли се и где зауставља и са каквом јачином снага?

При наређивању покрета 7 октобра, Команда 1 армије (у наређењу О. бр. 61) овако је формулисала задатак Коњичке дивизије:

„I.— Коњичка дивизија кретаће се преко Топлаца, Купининца, Ристовца, Крушевице, Лукарца, Стојковца, Никуљана, Клечевца, Пезове ка Павлешевцу. Фронт и извиђања са западне стране на простору између источног подножја Скопске Црне Горе ка Скопљу, а са источне стране до линије Русце, Думбаја, манастир Св. Димитрије, Каваклија, Кратово, Павлешенце ка Штипу.

Старати се да се добије и одржи веза са коњицом наше 2 и 3 армије.

Наступати до једног дана марша пред армијом, пошто Моравска, Дринска и Дунавска дивизија I позива сузбију непријатеља и отворе јој пут ка Куманову и Овчем Пољу. На случај наиласка на јачи отпор од стране непријатеља на означеном наступном правцу, скренути у правцу непријатељског десног крила и бока.

Стално и брзо слати извештаје о јачини, месту и раду непријатељских знатнијих снага. Известити ме одмах о добијеној вези са нашом 2 и 3 армијом".

Пошто је при овој операцији била тежња да се Турци одбаце на запад, то је добро што је наређено да Коњичка дивизија изађе на лево крило 1 армије.

У поменутом армиском наређењу извиђачки погледи су од првог момента управљени ка Овчем Пољу, а то је слабило пажњу у погледу извиђања просторија северно од Овчег Поља.

Добре су одредбе: о поступку на случај наиласка на јачи непријатељски отпор, о тражењу везе са коњицама крилних армија (2 и 3 армија) и са 2 армијом, као и истицање важности трајних и хитних извештаја о јачим непријатељским снагама.

У оно време, по теорији, сматрало се да коњичка дивизија треба да буде избачена на дан марша испред фронта војске, да би могла вршити даљну извиђачку службу. Сем тога, у то време, у српском Главном ђенералштабу, сматрало се да коњичка дивизија нема снагу да би могла савлађивати отпоре у граничном појасу (у конкретном случају отпор непријатељског истакнутог одреда на Рујну и на планини Старцу), па да се због тога не може ни одашиљати напред док се њиме не овлада.

И заиста, онај отпор на пл. Рујену и Старцу, ондашња Коњичка дивизија не би могла савладати и добро је било што је тај посао био додељен пешадиским дивизијама, али је зато требало учинити све да даљни извиђачки органи Коњичке дивизије отпочну рад одмах

по паду тих двеју тачака. Зато Коњичку дивизију није требало кренути са концентрациске просторије тако доцкан као што је било учињено, те се тада не би ни десило да се она уочи битке нађе тек на висини фронта 1 армије а не испред тог фронта.

Знатан део узрока овом задоцњеном избацивању Коњичке дивизије лежао је у претпостављању да ће се главна битка бити на Овчем Пољу и да ће бити времена и простора за њено избацивање пред фронт 1 армије а и тада ако она крене са концентрациске просторије 8 октобра.

8 октобра, пешадиске дивизије прве линије извршиле су већи део додељеног марша; централна дивизија, Дринска I позива, била га је већ извршила у целости и допрла до Никуљанског Виса.

Коњичка дивизија је заноћила код с. Бугарина и за време ноћи добила армиско наређење: да прекине везу Куманово-Крива Паланка, и да се по том задржи на линији: Жегљиковски Камен-с. Војник, тј. на линији која ће 10 октобра изјутра бити главни део битачког попришта на левом армиском крилу. Ово поновно везивање Коњичке дивизије, заједно са задоцнелим поласком са концентрациске просторије, учинило је да она овог дана није могла довољно интензивно извиђати просторију јужно од р. Пчиње, кроз коју ће 9 октобра по подне пролазити турска Вардарска армија.

Истина, пре поласка из с. Бугарина, око 9 часова 9 октобра били су одаслати извиђачки органи Коњичке дивизије, и то овако:

— десно крилни извиђачки ескадрон правцем с. Никуљане-с. Доброшане, стим да избије на фронт Агино Село-с. Пчиња, са рејоном извиђања десно од Скопске Црне Горе, а лево до р. Пчиње;

— левокрилни извиђачки ескадрон правцем Нагоричане-с. Клечевце-с. Косматац, са рејоном извиђања десно до р. Пчиње, а лево с. Пендак—с. Диманце—Филиповце;

— подофицирска патрола правцем Младо Нагоричане—Слатина—Зубовац—Скачковац, стим да до ноћи стигне на просторију с. Скачковца;

— официрска патрола правцем Челопек-Орловац-с. Облавце-с. Диманце, са тежњом да се до ноћи дочепа с. Сакуљице.

Ако се уцртају на карти ови правци наступања извиђачких органа и места до којих су до ноћи имала стићи, онда ће се уочити ово:

— деснокрилни извиђачки ескадрон имао је да обиђе Куманово са источне стране и да, потом, тежи просторији јужно од Куманова, али западно од р. Пчиње у коју просторију неће ни улазити ноћу 9/10 октобра део Вардарске армије који је долазио од Штипа и Велеса. Он ће моћи тек сутрадан, 10 октобра, да наиђе на непријатеља, када овај по прелазу Пчиње буде наступао у правцу севера. Да је овај ескадрон стигао 9 октобра где му је било наређено (Агино Село-с. Пчиња), 10 октобра изјутра био би му пресечен пут за повратак. Уствари, он је 9 октобра стигао само до Зебрњака (6 км источно од Куманова), али није сазнао ништа о непријатељу југоисточно од Куманова, у простору до реке Пчиње, јер поменути део турске Вардарске армије још није био прешао Пчињу до које је ишао реон извиђања овог ескадрона. Зато су и његови извештаји послати до вечери 9 октобра могли јавити мало о постојању непријатеља код Куманова.

— левокрилни извиђачки ескадрон требало је да стигне до с. Космаца на свега 2 км источно од с. Новосељане, где је у времену између 19 и 21 часа стигла једна од дивизија Вардарске армије. Ако је овај извиђачки ескадрон до ноћи стигао до с. Космаца, а потом са наступом ноћи прекинуо извиђачки рад и повукао се одатле, онда ни он није могао да запази долазак Вардарске армије јужно од р. Пчиње.

Ако се узме у обзир велика ревност и свесност специјално овог изванредног официра-командира ескадрона, онда би његово ненаилажење на Вардарску армију могло доћи као последица скретања његовог ескадрона источније, што је такође тешко тврдити, јер му је изричито било одређено с. Косматац као дневни извиђачки објекат.

— подофицирска патрола била је најсрећније упућена ка с. Скачковцу, јер ће делови турске Вардарске армије пролазити и десно (ка с. Новосељане) и лево (ка с. Орашац) од с. Скачковца, али тек по паду мрака. Ако се та патрола вратила на северну обалу Пчиње пре пада мрака, онда ни она није могла запазити долазак Вардарске армије на ту просторију. Ако се није вратила, како би требало да буде, онда је она могла бити заробљена те ноћи. О томе свему сада нема писменог трага.

— официрска патрола била је упућена правцем који је обилазио маршманеварску зону Вардарске армије, те она није била у могућности да 9 октобра увече запази долазак Вардарске армије у област јужно од р. Пчиње.

У сачуваној архиви нема података о томе како су стварно радили извиђачки ескадрони (сем деснокрилних) и даљне изви-

ђачке патроле, али постоји извештај Коњичке дивизије који је 9 октобра у 21 час био послат Команди 1 армије. Тај је извештај састављен на основу извештаја извиђачких органа који су примљени у Коњичкој дивизији 9 октобра увече. Ноћу 9/10 октобра припремано је у Команди 1 армије наређење О. бр. 100 за продужење покрета армије са линије с. Ваксинце-Табановце-Четирце-Нагоричане и у том наређењу овако је резимиран извештај команданта Коњичке дивизије о непријатељу:

„По добивеним подацима пред нашом армијом налази се известан део турских снага око Куманова и на правцу Куманово-Мургаш".

Стварност је, делом, била сасвим друга: 10 октобра изјутра заиста је било непријатеља код Куманова, али га је исто тако било и југоисточно од Куманова, где се пребацивао преко р. Пчиње ради поседања полазног положаја за напад на 1 српску армију, која се тада налазила на линији: с. Ваксинце-с. Табановце-с. Четирце-с. Нагоричане.

По поменутом армиском наређењу О. бр. 100 — издатом тога јутра (10 октобра), 1 армија је имала 11 октобра да продужи покрет ка линији Узунџова (Дуга Њива)-Ново Село-Бизлим-Агино Село (Ага Кеј)-Зубовски Рид, а да тај дан (10 октобар) проведе у спреми за покрет. Уствари она је овога дана имала да води битку и да при томе одбија нападе целе турске Вардарске армије. Тако је дошло до тога да је битка код Куманова била започета и вођена целог дана 10 октобра а да ни армиска ни Врховна команда, на српској страни, нису ни знале да са турске стране учествује цела Вардарска армија и да ће та битка по свом значају и отсудности заменити ону замишљану на Овчем Пољу, а све то зато што није било добро руковођење радом главног извиђачког органа српске војске и свакако, делом, и зато што сам извиђачки рад није био добар.

Зашто је дошло до тако слабог обавештавања о непријатељу:

— што је Коњичка дивизија задоцнила у погледу свог извиђачког рада;

— и што су извиђачки органи, вероватно, били прекинули свој рад са падом мрака.

Из напред изнетог изводи се и овај важан закључак:

главни извиђачки орган све до почетка битке није прибавио податке о приласку

главне непријатељске снаге до пред саму битачну просторију, па се на основу тог извора нису могли ни створити никакви закључци за рад на спајању дејства 1 и 2 армије.

Да видимо да ли ће се то остварити неким другим путем?

Маршманевар 2 армије

На садејство 2 армије рачунало се много више. Операциски правци 1 и 2 армије били су међусобно концентрични и по дужини подједнаки, а и географски су услови били знатно повољни, те за мало да није дошло до једног, тако рећи, идеалног садејства тих двеју армија.

2 армија прешла је границу 8 октобра изјутра и упутила се својом десном групом (Тимочком дивизијом I позива) преко Криве Паланке ка Страцину тј. у правцу запада, а левом (Рилском дивизијом) у правцу југозапада и то њеном деснокрилном колоном преко Царевог Села ка Кочану.

Тимочка дивизија I позива кретала се двема колонама: главном, правцем Крива Паланка-Страцин и помоћном, правцем Царев Врх-Кратово и 8 октобра увече заноћила је претходницом главне колоне делом на десној обали Ранковачке Реке (10 км источно од Страцина), а делом код с. Псаче; остатак ове колоне заноћио је делом код Псаче а делом код Криве Паланке; помоћна колона заноћила је пред Кратовом.

Непријатељски отпор на граници, код главне колоне, није тако рећи ни постојао; претходнички батаљон, који се истурио напред као неки истакнути одред, разбио је један турски батаљон испред Страцина, тако да се још тог, првог дана наступања 2 армије дочепао једног дела страцинског положаја. О томе је послат извештај Врховној команди са назначењем да ће се сутра 9 октобра продужити покрет ка Страцину.

Сутрадан, 9 октобра, лева, помоћна колона заузела је Кратово без борбе, а десна (главна) дошла је на Страцин исто тако без отпора. О томе је командант 2 армије још у 13.40 часова известио Врховну команду као и да ће Тимочка дивизија I позива заноћити 9/10 октобра на Страцину, а 10 октобра наступати ка Кратову. Да је Врховна команда била обавештена о стварној ситуацији, тј. о кретању турске Вардарске армије ка простору јужно од Пчиње, она би, сигурно, задржала Тимочку дивизију I по-

зива од њеног одласка са Страцина ка Кратову и наредила јој покрет ка Куманову. Али пошто Врховна команда није била обавештена о близини турске Вардарске армије она овакво наређење није ни издала и сутрадан, када буде отпочела битка код Куманова, Тимочка дивизија I позива — односно њена главна колона (12 батаљона, 8 пољских батерија и 3 коњичка ескадрона) отићи ће са Страцина ка Кратову и тако ни она, као и 3 армија, неће учествовати у овој бици.

Рилска дивизија пошто је разбила 16 низамску дивизију код Кочана продужила је покрет правцем Солун. Према томе, њена се акција у току битке код Куманова, свела на то што је избацила из строја једну турску дивизију са просторије из које се могла угрожавати позадина бугарске војске правцем Кочане-Дубница-Софија.

Да би се још јасније видело како је дошло до неучествовања 2 армије у бици код Куманова, износе се и ови моменти:

9 октобра Врховна команда извештава команданта 2 армије да је 1 армија 8 октобра увече стигла на линију: Табановце-Карабичане и да су извиднице послате на Страцин и Овче Поље и нарећује да се од стране 2 армије, по заузећу Кратова, пошаљу извиднице правцем Кочана и Клисела, но стим да се извештаји патрола пошаљу Врховној команди.

Командант 2 армије морао је из овог закључити да Врховну команду сада, у првом реду, највише интересује стање непријатеља у области Овчег Поља као и то да треба похитати ка Кратову, те да би се по његовом заузећу могле послати наређене извиднице. Зато командант 2 армије у свом наређењу од 9 октобра за покрет Тимочке дивизије I позива вели: „Убрзајте кретање дивизије за Кратово".

10 октобра изјутра, кад је Тимочка дивизија I позива отпочела покрет од Страцина ка Кратову, командант 2 армије известио је о томе и Врховну команду и Команду 1 армије. Кад су ти извештаји стигли у Врховну команду и у команду 1 армије, код њих још није било расветљено стање код непријатеља и на тај се извештај команданта 2 армије није реагирало. Уколико су извештаји команде 2 армије садржали податке о непријатељу они нису пружали никакве наговештаје из којих би Врховна команда могла закључити прилазак турске Вардарске армије ка р. Пчињи

још 9 октобра. Ради боље илустрације тога дајемо садржину података датих о непријатељу у извештајима 2 армије:

— 8 октобра увече:

„По извештају коњице Тимочке дивизије I позива, на Страцину се налазе слаба непријатељска одељења а на Грацу (5—6 км северозападно од Криве Паланке) вођена је јака борба између Турака и мештана и да су Турци са њега отступили".

— 9 октобра у 13.40 часова:

„Дивизија наступа сутра на Кратово где је 14 пук данас имао чарку и о резултату тога очекујем извештај".

Знатан део узрока овако штурих података о непријатељу у извештајима 2 армије налази се и у самим армиским и дивизиским наређењима. У армиској заповести пов. О. бр. 82 од 7 октобра нема ниједне речи о извиђачком задатку, о ономе што би се желело да сазна о непријатељу, о чему су имали да мисле сви команданти и извиђачки органи целе српске војске; чак се и за добијање везе са левим крилом 1 армије ослонило на комите уместо да је то било стављено у задатак коњици. Оваквим наређењем употреба коњице била је препуштена команданту Тимочке дивизије I позива, а он се, при давању задатка коњици, ограничио на своје локалне, посебне, потребе. У својој заповести О. бр. 267 од 9 октобра за покрет ка Кратову која је требало да садржи и податке о непријатељу о којима се сазнало у току 8 и 9 октобра, командант Тимочке дивизије I позива не даје никакве податке о непријатељу као што их нема ни у наређењу команданта 2 армије Пов. О. бр. 93 од 9 октобра на основу кога је било издато и горње дивизиско наређење.

Маршманевар 1 армије

Организација маршманевра

За покрет 1 армије са линије стратегиског развоја с. Лучане-Самуљичка Коса—Бахчи Ферат—с. Лукарце—Старачка Караула Команда 1 армије издала је, у вези наређења Врховне команде, наређење О. бр. 61 од 7 октобра. По том наређењу 1 армија имала је да изврши покрет до линије с. Ваксинце-с. Табановце-с. Четирце-с. Нагоричане и ту да сачека наређење за даљи покрет.

Покрет армије имао се извршити овако:

а) са три дивизије I позива у првој и са две дивизије II позива у другој линији;

б) деснокрилна дивизија прве линије (Моравска I) кретала би се правцем Бујановце-с. Табановце, стим да избије на отсек с. Ваксинце-с. Табановце-с. Четирце;

— централна дивизија (Дринска I позива) правцем с. Лукарце-Никуљански Вис, стим да избије на Никуљански Вис;

— левокрилна дивизија (Дунавска I) правцем Старачка Караула-Челопек-Нагоричане стим да избије на Нагоричане;

в) једна од дивизија друге линије (Тимочка II) кретала би се позади деснокрилне, стим да се задржи код с. Мамаларе, а друга (Дунавска II) позади централне дивизије из прве линије с тим да се задржи у с. Бугарињу;

г) армиска артиљерија — хаубички дивизион позади централне, а брдски артиљериски пук позади деснокрилне дивизије;

д) односно возова наређено је да се позади дивизија прве линије крећу бојне и трупне коморе и борни делови првог степена колонских комора, а остали делови колонских комора позади друге линије, и то на челима одговарајућих коморских делова дивизија друге линије.

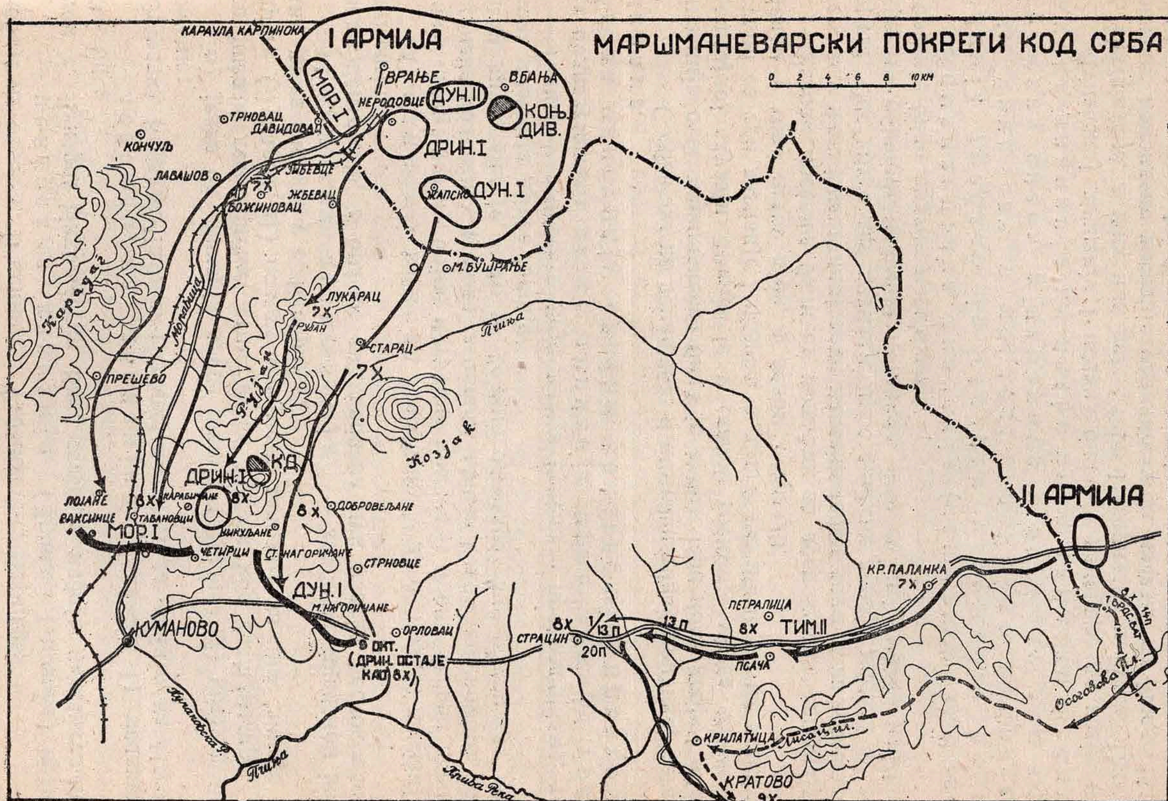
Пошто у заповести није ништа речено о претходницама, то се подразумевало да се дивизије прве линије треба да осигурају својим сопственим претходницама.

С обзиром на земљишне и комуникативне прилике, организација овог маршманевра била је добра. При иоле доброј обавештајној служби, армија је у сваком тренутку могла започети сукоб са три дивизије I позива, а друге две могле би их помоћи делом у току истог дана, а делом сутрадан.

Услови кретања били су повољни за деснокрилну дивизију, јер се у њеној наступној зони налазио један друм и жељезничка пруга. Оне друге две дивизије прве армиске линије морале су се кретати обичним пољским путевима, што се није могло избећи, јер није било других могућности.

Командантима дивизија (пешадиских) прве линије требало је ставити у дужност да и они чине све у погледу извиђања непријатељских снага, а нарочито у периоду док коњичка дивизија не изађе пред армиски фронт.

Дунавској дивизији I позива било је наређено да изађе на с. Нагоричане, а њих има два: Старо Нагоричане и Младо Нагоричане; командант дивизије одлучио се за излазак на Младо Нагоричане, о чему ће бити речи доцније.



МАРШМАНЕВАРСКИ ПОКРЕТИ КОД СРБА
0 2 4 6 8 10 КМ
I АРМИЈА
КАРАУЛА КАРПИНОКА
МОР. I
ВРАЊЕ
НЕРОДОВЦЕ
ДУН. II
В.БАЊА
КОЊ. ДИВ.
ТРНОВАЦ
ДАВИДОВАЦ
КОНЧУЉ
ДРИН. I
ЛАВАШОВ
7Х
ЖБЕВАЦ
БОЖИНОВАЦ
ЖАПСКО
ДУН. I
М. БУШРАЊЕ
Карадаг
Моравица
ЛУКАРАЦ
7Х
РУЈАН
СТАРАЦ
Пчиња
7Х
ПРЕШЕВО
Козјак
КД
ДРИН. I
ЛОЈАНЕ
ВАКСИНЦЕ
8Х
КАРАБИЧАНЕ
ТАБАНОВЦИ
8Х
МОР. I
ЧЕТИРЦИ
ДОБРОВЕЉАНЕ
8Х
СТ. НАГОРИЧАНЕ
СТРНОВЦЕ
ДУН. I
М. НАГОРИЧАНЕ
КУМАНОВО
ОРЛОВАЦ
9 ОКТ.
(ДРИН. ОСТАЈЕ КАО 8Х)
Кумановска р.
Пчиња
Крива Река
II АРМИЈА
КР. ПАЛАНКА
7Х
ПЕТРАЛИЦА
8Х 1/13 П
13 П
8Х
ТИМ. II
СТРАЦИН
20П
ПСАЧА
Осоговска Пл.
КРИЛАТИЦА
КРАТОВО
9Х

У погледу маневровања, маршманеварски поредак није био повољан, али је та неповољност произилазила из земљишних услова. На једној страни Скопска Црна Гора, а са друге стране пл. Козјак притешњавали су армиску зону покрета, те је ова била широка таман толико да се армија могла развити фронтално. Тек у јужном делу ова се зона нешто шири и олакшавају се услови за кретање. Груписање у армији при извршењу покрета било је у складу са основном идејом набацивања непријатеља у западну страну као и са особинама земљишта које је било погодније у области левог армиског крила.

Покрет је извршен већим делом 8, а мањим 9 октобра и то без узнемиравања од стране непријатеља. Централна дивизија прве армиске линије достигла је свој маршевски циљ још 8 октобра.

Код левокрилне дивизије марш је био доста тежак због рђавих стаза којима је вршен покрет. Артиљерија и трупне коморе биле су у задоцњењу 8 октобра, али су 9 октобра ипак стигле своје дивизије.

Централна дивизија имала је краћи марш, али је и њено кретање вршено само стазама.

Бољи услови за кретање били су само код деснокрилне дивизије, која је свој покрет вршила у две колоне, од којих се једна кретала друмом.

Коњичка дивизија у току 8 октобра извршила је покрет од Врањске Бање до с. Бугарања где је заноћила. 9 октобра око 9 часова одаслала је своје извиђачке органе (као што је напред изнето), а сама је наставила покрет и истог дана поподне стигла на лево армиско крило, на отсек између Младог Нагоричана и с. Војника.

Овај покрет армије био је отежан тиме што су две дивизије морале маршевати позади дивизија прве линије, а на правцима деснокрилне и централне дивизије прве армиске линије, те су колонски возови дивизије прве линије морали бити цепани и делом остављени да се крећу на зачељу борбених степена колонских возова дивизија друге линије. Али ипак, покрети су били тако извршени да су 9 октобра увече и у току ноћи 9-10 октобра дивизије прве линије имале своје трупне коморе те је људство добило храну пре битке.

Груписање армије по извршеном покрету било је најјаче у центру, јер су обе дивизије-Дринска I и Дунавска II- имале по 4 пешадиска пука. На левом крилу које би имало бити маневарско (с обзиром на тежњу одбацивања непријатеља ка западу и стога што су ту били бољи услови за манев-

ровање), било је најслабије груписање. Тамо се само налазила Дунавска дивизија I позива. Истина, Дунавска дивизија II позива била је подједнако удаљена од центра и од левог крила прве армиске линије, те се најјаче груписање могло остварити и на овом крилу. На десном армиском крилу из обе дивизије упућени су по један пешадиски пук и по једна батерија у побочнице. Једна (из Тимочке II) за затварање Кончулског теснаца, а друга за покретну побочницу преко Скопске Црне Горе. Ово груписање, ако овде дође до сукоба као што је дошло, могло је бити измењено, јер би потребно време за његово извршење оствариле дивизије прве линије својим борбеним дејствима. У том случају левокрилна дивизија друге линије могла је бити доведена на лево крило прве линије.

Дакле, на левом армиском крилу могле су бити сконцентрисане две јаче дивизије (од по 4 пешадиска пука) а на десном, не рачунајући побочнице, две дивизије са укупно пет пешадиских пукова. По доласку на висину Куманова теренска се ситуација унеколико мења, па је и груписање морало бити измењено у том правцу.

Избијање 1 армије на положај на линији: Ваксинце-Табановце-Четирце-Нагоричане. У току покрета централна дивизија није имала никакав додир са непријатељем, а левокрилна га је имала само са непријатељским коњичким патролама које су се брзо повлачиле испред дивизиског коњичког пука. Деснокрилна дивизија, при избијању на свој отсек положаја, добила је неколико артиљериских зрна од батерија постављених северно од Куманова. На основу таквог стања, у команди 1 армије створен је закључак да се пред армијом не налазе јаче непријатељске снаге, већ да се само код Куманова налазе извесни делови са задатком да га бране.

По избијању на одређене отсеке положаја, дивизије прве линије осигурале су се претстражама на следећим линијама:

— код Моравске дивизије I позива с. Ваксинце-с. Табановце-с. Четирце;

— код Дринске дивизије I позива Никуљански Вис;

— код Дунавске дивизије I позива Младо Нагоричане.

Ове линије биле су линије главног отпора за претстражне делове, а ако би дошло до сукоба армиског значаја, онда би биле главне одбранбене линије дивизија прве линије.

Пешадиске дивизије друге линије задржане су: Тимочка дивизија I позива позади десног крила код с. Чардака, а Дунавска дивизија II позива позади центра код с. Бугарина.

Коњичка дивизија била је (9 октобра поподне) на левом армиском крилу, а преко ноћи 9/10 октобра у с. Старо Нагоричане.

Оцена армиског положаја са гледишта његових особина за одбрану посматрана у целини била би следећа:

фронт положаја био је окренут ка југу и с обзиром на евентуални непријатељски напад са тога правца био је повољан. Ако се погледа на карту, видеће се да је положај централне дивизије повучен у односу на положај крилних дивизија за неких 4—5 км, услед чега је између крилних дивизија постојао празан простор око 4 км ширине. Кроз овај простор могло се угрожавати унутарњим крилима крилних дивизија-Моравске и Дунавске дивизије I позива. Овај простор одиграће знатну улогу у бици.
Десно крило положаја било је наслоњено на тешко пролазни плански масив Скопске Црне Горе, али му је лево крило захватило терен на коме се могло маневрисати па је зато на том крилу из одбранбених разлога, требало имати и извесно јаче груписање. О овоме је требало водити рачуна, јер је за време застоја 1 армије на овој линији, све док се не добије наређење за продужење покрета, постојала могућност непријатељског напада.

Протезање положаја износило је у правој линији око 16 км, што би при претпоставци да се поседање положаја изврши са четири дивизије, а да пета буде ангажована негде на фронту једне од њих, било релативно повољно јер би ширина фронта сваке дивизије износила по 4 км.

У погледу изражаја ватре и дириговања њоме положај је био добар, јер је надвишавао предтерен. Нешто неповољније околности у погледу брисаности ватром блиског предтерена биле су на левом армиском крилу, где су се јужно и југозападно младонагоричанске карпе нагло издизале из терена.

При иоле доброј извиђачкој и претстражарској служби 1 армија се налазила у повољном стању битачне готовости. При непријатељском нападу са југа она се могла ангажовати у борби одмах са три пешадиске дивизије, а у току од 24 часа и са остале две. Напада из области Скопске Црне Горе није се требало плашити, јер су се тамо налазиле две побочнице, а њен тежак планински карактер онемогућавао је дејство неких јачих снага. Непријатељска акција са истока била је такође немогућа, јер на правцу Страцина није ни било непријатељских снага.

Осећај необавештености о непријатељу био је потиснут веровањем да ће се главни догађаји одигравати јужније, а то је имало приличног утицаја на неколико важних грана служби. И даљно и блиско извиђање били су занемарени. Утврђивање је било

изведено у много мањој мери но што је то могло бити, а нарочито на левом армиском крилу где ће непријатељ извршити свој главни напад.

И организација веза била је због тога занемарена.

Телефонску везу са армиском командом имале су само дивизије из друге линије и деснокрилна дивизија прве линије. Левокрилна дивизија прве линије није имала везу ни са армијом ни позади са дивизијом у с. Бугарињу.

Телефонска веза по фронту, између дивизија у првој линији, такође није постојала. Команданти ових дивизија нису имали ни личних састанака ни 9 ни 10 октобра, што ће имати врло штетног утицаја на узајамно садејство за време битке.

Идејна веза била је обележена тиме што се на дивизиским положајима имало чекати наређење за даљи покрет, тј. да се до тог момента имало бранити у случају непријатељског напада. За још потпуније идејно везивање команданата дивизија армиска команда требало је да одреди појас главне одбране на случај непријатељског напада, па се онда не би десило да централна дивизија буде позади за 3—4 км у односу на крилне дивизије прве линије.

Блиски извиђачки органи и коњички (коњички пукови пешадиских дивизија) и пешадиски (официрске и подофицирске патроле) нису дали никакве податке у погледу откривања непријатеља. Дунавски коњички пук протеривао је турске коњичке патроле до наспрам ушћа Криве Реке у Пчињу, али даље није ишао. Код централне дивизије дивизиски коњички пук налазио се 9 и ноћу 9/10 октобра код дивизиске резерве. Коњичком пуку деснокрилне дивизије блиски извиђачки рад био је отежан Скопском Црном Гором и блиским додиром са непријатељем.

Укупно узев, и даљна и блиска извиђачка служба 1 армије није открила присуство турске Вардарске армије ни 9 октобра увече ни преко ноћи 9/10 октобра.

Ова оскудица у обавештавању о непријатељу није била надокнађена ни предосећајем командних органа на српској страни иако се међу њима налазило врло интелигентних људи и људи који су цео свој живот посветили војном послу. Идеја да би констатована турска снага код Куманова (скопљански 7 корпус) могла послужити као пиво осталим корпусима турске Вардарске ар-

није који би се развили десно (источно) од ње, није падала на памет никоме, а ако је и било такве помисли, она је, у оскудици података о јачим турским снагама, била сузбијана идејом да је за Турке најпогодније да главну битку бију јужније.

Дакле, 1 српска армија 9 увече и преко ноћи 9/10 октобра верује да је застала, зато да би се дало времена 3 армији да се приближи моравско-вардарском правцу, а не зато што се пришло у непосредну близину непријатеља. Стога се и сматрало да претстоји продужење покрета, а не битка.

Општи закључак о маршманевру српских снага

До почетка битке 10 октобра изјутра, маршманевровање на српској страни дало је ове резултате:

1. Најјача српска армија (1) налазила се усамљена на положајима на линији с. Ваксинце-с. Табановце-с. Четирце-Никуљански Вис-Нагоричане, фронтом према југу, не знајући да ће је тога дана, после свега 4—5 часова, напасти главни део турских снага одређених за рат против Србије.

2. Деснокрилна српска армија (3) налазила се на удаљењу од 3—4 дана марша од 1 армије, а левокрилна (2) баш се тога јутра удаљавала од 1 армије, продужавајући покрет ка Кратову.

3. Пошто није била обавештена о томе да се непријатељ налази у непосредној близини, а претпостављајући супротно, тј. да се непријатељске снаге налазе знатно јужније, 1 српска армија у моменту непријатељског напада, нашла се у положају изненађене војске. Иницијатива је била изгубљена, па се морала ради задобијања успеха поново да преотме од непријатеља.

4. У погледу погодности за маневровање 1 српска армија налазила се у једном од најпростијих случајева: у фронталном положају према непријатељу.

5. У погледу вођења одбране 1 армија била је у погодном распореду, јер је у својој другој линији имала $^{2}/_{5}$ снага (две дивизије), а положај за одбрану нудио је повољне услове за одбијање непријатељског напада с југа. Недостатак је био само у томе што је армиски центар у односу на крила био повучен.

6. И у погледу извођења напада 1 армија је била у доста повољном положају из следећих разлога:

— бројно и квалитативно била је јача од непријатеља;

— у својој резерви имала је две петине снага са којима се фронт могао проширивати и појачавати;

— када се непријатељски напад сломије и пређе у противнаступање, непријатељ неће имати положај организован за одбрану;

— у току напада непријатељ ће открити своје груписање, те ће се сопствени рад моћи да саобрази владајућим приликама;

— земљишни услови за маневровање ће се побољшати чим се фронт помакне за неколико километара ка југу, јер се Скопска Црна Гора протеже према западу и наилази се на земљиште које је погодно за употребу сва три рода војске.

Истина, ове су повољности биле скромних размера, па ће за постизање успеха бити потребно вешто командовање. У коликој мери ће га стварно бити, видеће се из даљег излагања.

Утицај Врховне команде и Команде 1 армије из времена пре битке на њено извођење првог битачног дана

По завршетку стратегиског развоја а пред почетак офанзиве, Врховна команда је (7 октобра) наредила покрет 1 армије до линије Табановце—Четирце—Никуљани—Нагоричане, стим да на овој линији сачека наређење за продужење покрета ка југу. Ово наређење је претпостављало и за собом повлачило одбранбено држање 1 армије у времену од почетка застоја па до момента док се не добије наређење за продужење покрета, односно док се, по иницијативи команданта армије, не би нашло да треба прећи у офанзиву тј. у напад.

Линија застоја 1 армије постала би и њен положај за случај непријатељског напада. Положај је био добро изабран из следећих разлога:

— затварао је најприроднији правац непријатељског офанзивног дејства, па га је непријатељ морао напасти, ако се буде одлучио на офанзиву;

— десним крилом био је наслоњен на Скопску Црну Гору;

— доминирао је предтереном те је пружао добро осматрање и руковање ватром;

— на већем делу омогућавао је добро и разноврсно дејство ватром;

— на левом крилу пружао је повољне услове за садејство 1 и 2 армије.

Незгода овог положаја створена је тиме што армиска команда није прецизирала на које Нагоричане — Старо или Младо — треба да избије левокрилна дивизија. Тако је дошло до тога да је центар положаја био повучен уназад за 3—4 км. Ово је Команда армије могла да исправи, пре битке, једним наређењем у коме би се пре-

цизирао земљишни појас на коме има да се прими одбрана на случај непријатељског напада. Међутим, ово није било урађено.

1 армија извршила је покрет до напред означене линије у току 8 и 9 октобра. Када се завршавао овај покрет, 9 октобра, Врховна команда наредила је 1 армији да продужи покрет до нове линије: с. Булачане—Ново Село—Слатина, која је од претходне линије била удаљена 10—20 км, али не прецизирајући када да отпочне овај нови покрет. Команда 1 армије допунила је то наређење и одредила да тај покрет отпочне 11 октобра. Међутим Турци су напали Србе 10 октобра и тако отпочели битку, са којом овог дана нико у Српској војсци није рачунао, ни Врховна команда ни Команда 1 армије, ни потчињени команданти дивизија. Али по основној идеји операције, која је предвиђала наступање у слив Вардара, команданти дивизија прве линије знали су да је застој на линији Табановце—Нагоричане привремен, и да ће трајати дотле док Врховна команда сматра то за потребно, односно док буде трајао евентуални непријатељски отпор. Зато су они, бранећи се на линији нареёеног застоја, примили наметнути сукоб.

На тај начин, 10 октобра 1912 године Кумановска битка, у њеном почетку, водила се одбранбено на погодној линији коју је одредила српска Врховна команда и у распореду дивизија који је наредила Команда 1 армије, а под руковођењем команданата дивизија прве линије. При томе, за битку је стајала на расположењу толика снага 1 армије, одређена од стране српске Врховне команде, која ће бити у стању да потуче турску Вардарску армију упућену у рат против Србије.

Распоред дивизија у саставу 1 армије за време застоја на линији Табановце—Нагоричане био је повољан за одбрану из ових разлога:

— у првој армиској линији налазиле су се три пешадиске и једна коњичка дивизија, а у другој две пешадиске дивизије, те је тако армија била у стању да парира непријатељске ударе и да маневрује по сопственој иницијативи;

— дивизије у првој линији биле су I позива и као такве погодније за прве сударе него ли дивизије II позива;

— прикупљеност армије била је повољна, те су се све снаге у армији могле ангажовати у року од 24 часа.

Корисне акције српске Врховне команде и Команде 1 армије из времена пре битке а које су имале утицаја на њен први дан биле су:

— 1 армија је била довољно јака и доведена је на теренску линију која је била погодна за одбрану а, сем тога, она је на тој линији била прикупљена и у добром распореду.

Неповољни резултати армиске акције били су: врло рђава обавештеност о јачини непријатељских снага и превелика повученост армиског центра. Поред тога, један од недостатака био је и отсуство планирања битке и издавања потребних наређења, до чега је дошло услед уображења да ће до већих сукоба доћи доцније — на Овчем Пољу — и слабе блиске и даљне извиђачке службе.

Поуке:

— пре преласка границе обављати интензивну обавештајну службу;

— извиђачку службу свих врста отпочети што пре, а најдоцније одмах по објави рата;

— своје претпоставке о раду непријатеља непрестано проверавати.

Глава шеста

ПРВИ ДАН БИТКЕ

БОЈ НА ИСТОЧНОМ БИТАЧНОМ КРИЛУ

Дунавска дивизија I позива пре почетка боја

Уочи битке, 9 октобра и ноћу 9/10, рачунало се да ће до 10 октобра дивизија бити на одмору, па се зато она, тога дана изјутра, нашла са пуковима предње линије у претстражном распореду.

Дунавска дивизија I позива била је на левом крилу прве линије армиског распореда и у односу на остали део армиског фронта истакнута за 4—5 км. Услед тога десно дивизиско крило није било непосредно наслоњено на суседну дивизију, те би у случају непријатељских нападних дејстава било јако изложено.

Дивизиски претстражни положај тј. положај на коме би претстражни пукови имали да приме борбу, протезао се линијом: Поповац—Попова Крушка—Попова Кућа (десни отсек)—Жеглиговски Камен—Путин Рид—Пркин Рид, до седла између Пркиног Рида и Сртевице. Од те преседлине преко Сртевице до р. Пчиње отсек је држао четнички одред јачине око 500 људи, међу којима 200—300 мештана.

Распоред Дунавске дивизије I позива 10 октобра изјутра, у времену док су пешадиски пукови били на претстражи био је следећи:

— на претстражи:

— на десном отсеку 9 пешадиски пук;

— на левом отсеку 18 пешадиски пук и 3 артиљериски дивизион (три пољске батерије);

— у дивизиској резерви:

— 7 и 8 пешадиски пук — овај последњи без једног батаљона;

— дивизиски артиљериски пук (без 3 дивизиона), свега 6 пољских брзометних батерија;

— на дивизиским крилима по једна пионирска чета на изградњи затворених утврђења за сопствену посаду;

— дивизиски коњички пук, код с. Стрмовца, у долини р. Пчиње;

— у левој побочници, један батаљон 8 пешадиског пука, на Орловцу (на карти Петрково).

У току ноћи 9/10 октобра била је занемарена блиска извиђачка служба те се о непријатељу није сазнало ништа ново. Остало се при веровању од претходног дана да у току 10 октобра неће доћи до сукоба са непријатељем.

10 октобра изјутра била је густа магла, те је осматрање са положаја било отежано. Поред тога, није било ни допуњено блиском извиђачком службом.

Борбена готовост изложеног претстражног распореда била је добра, али и отежана следећим околностима:

— слаба обавештеност о непријатељу. О непријатељским јачим снагама није се знало ништа сигурније, а уз то се и претпостављало да се налазе јужније на Овчем Пољу;

— магла је отежавала осматрање са претстражног положаја;

— десни дивизиски отсек био је без артиљерије, а на левом отсеку само је једна батерија била на батериском положају спремна за дејство, док су се друге две налазиле у бивaку, истина у близини места где се предвиђало њихово пласирање — северно од преседлине између Пркиног Рида и Сртевице;

— у периоду претстражне службе био је довољан четнички одред на Сртевици, али то већ није било довољно чим је дошло до боја, па је зато требало благовремено предвидети појачање за овај део положаја. Најзад, и за време претстраже требало је четнички одред ставити под команду команданта Дунавске дивизије I позива, јер је Сртевица чинила нераздвојни део положаја ове дивизије;

— телефонске везе на положају биле у слабо развијене: дивизиски штаб (у манастиру Забелу) био је везан само са дивизиском резервом, а није имао везе ни са армиским штабом, ни са суседним дивизијама десно и позади, па ни са претстражом.

Због тога се и десило да је утицај команданта дивизије на вођење боја изостао све до близу 10 часова 10 октобра;

— на утврђивању положаја урађено је врло мало, нарочито на левом отсеку где нису били израђени ни стрељачки заклони довољни за лежећи став. На десном отсеку заклони су били израђени за клечећи став;

— у унутрашњости положаја налазили су се само пољски путеви те је кретање возова по њима и ван њих после јутарње кише било врло отежано.

Прелазак дивизије из претстражног у борбени распоред био је олакшан овим околностима:

— положај је поседнут 9 октобра поподне, те је било времена да се старешине и људство са њим упознају;

— прелажење турских снага преко р. Пчиње уочено је довољно рано, између 6 и 7 часова 10 октобра, те је било времена да се пређе из претстражног у борбени распоред, што су и учинили претстражни пукови. Међутим, командант Дунавске дивизије I позива, ни до краја дана није учинио све што је требало учинити за потпун изражај борбених снага. Ово изгледа чудновато, али ћемо доцније видети да је ствар заиста тако стајала.

Рад Турака ноћу 9/10 октобра и 10 октобра ујутру

О овом раду турских снага не располаже се тачним подацима, али ипак, има неколико познатих момената.

9 октобра око 19 часова 5 и 6 корпус стигли су на просторију Ново Село (13 низамска дивизија) — Кутли Бег (Штипска редифска дивизија) — Орашац (17 низамска и Битољска редифска дивизија) јужно од р. Пчиње. Командант Вардарске армије преноћио је ту ноћ у с. Орашцу. Око 6—7 часова 10 октобра примећени су покрети у долини р. Пчиње. Око 8 часова запажени су покрети јачих колона од с. Шупљи Камен ка Зебрњаку. Око 8.50 једна турска батерија одговорила је ватром на ватру артиљериског дивизиона Коњичке дивизије. Између 9 и 10 часова два коњичка пука Коњичке дивизије и 2 батаљон 18 пука наишли су на јаку непријатељску пешадиску ватру са Пударнице и са косе источно од потока Зебрњака, а око 11 часова почео је општи напад.

Из ових се података изводи закључак да су турске снаге, 5 и 6 корпуса, користиле један део ноћи 9/10 октобра и преподневне

часове 10 октобра за прелаз преко р. Пчиње и за поседање полазног положаја за напад.

Полазни положај за напад за ова два корпуса, налазио се на северној обали Пчиње, на височима који се дижу из њене долине. Артиљериски положаји налазили су се на линији: Голубица—Ђукински Рид — коса источно од потока Зебрњак—Зебрњак, на 3,5—4,5 км од главне одбранбене линије Дунавске дивизије I позива, које је отстојање, за почетни део напада, било доста повољно.

Потискујући српске, напред поменуте, извиђачке делове, што је стварно и био увод у битку, турска пешадија кренула је са свог полазног положаја делом и пре 11 часова и већ око подне допрла је, према левом крилу Дунавске дивизије I позива, на 600—700 м од српских стрељачких стројева.

7 турски корпус, који је имао улогу пивоа у односу на маневарски рад главне нападне групе Вардарске армије (5 и 6 корпус) остао је на западном битачном крилу према Моравској дивизији I позива. Пошто је центар 1 армије био повучен уназад, није ни могао на себе да привуче неке турске делове, те су тако, 10 октобра 5 и 6 корпус употребљени само против Дунавске дивизије I позива.

Према мемоарима Зеки-паше, 5 и 6 корпус имали су да овладају просторијом Слатинска коса (Големи Рид—Пударница) — Младо Нагоричане, с тим да 5 корпус наступа између Пчиње и Младог Нагоричана, 6 корпус између Младог Нагоричана и Бекташ Бала — (с. Коњаре), а 7 корпус западно, с обе стране железничке пруге. Као што се види, нападни објекат је прилично нејасно одређен; његово протезање ишло је правцем југ—север. Да ли је то требало да значи да је прво требало освојити Слатинску косу, па Младо Нагоричане, или, да десно крило нападне групе (5 корпус) избије на Младо Нагоричане, а лево (6 корпус) на слатинске положаје који би требало да захвате и косу источно од потока Зебрњака ,то ћемо видети доцније.

Магла је помогла Турцима да неузнемиравано од српске артиљерије поседну полазни положај за напад и да онемогуће Србе да извуку закључке о турском груписању за напад. Кад је почео напад, у Дунавској дивизији I позива могли су имати само овај закључак: „Пред нама се налази непријатељ озбиљне јачине и са нападном тежњом“.

Стварно, Турци су урадили ово:

Десно крило борбеног поретка ишло је тачно на лево крило Дунавске дивизије I позива: дакле, без изражаја тежње за обухватом.

Ка Сртевици, била је упућена побочница састављена, изгледа, само од „Арнаута“.

Левом обалом Пчиње није био нико упућен. На тој обали била је задржана Битољска редифска дивизија, са којом је могло да се врши наткриљавање и обухват с обзиром на то да су Срби

држали Сртевицу врло слабим снагама, и да су на левој обали Пчиње имали у побочници само један батаљон. У самом борбеном поретку турске пешадије у зони главног напада није било неког изразитог груписања, а земљиште, чије су се косе протезале правцем југоисток—северозапад, усмеравало је покрет борбеног поретка и одвлачило га од опкољавања српског левог крила. Истина, ово је било парализано распоредом артиљерије, јер је и она из крајње левокрилне дивизије турске нападне групе могла тући и тукла је положај Дунавске дивизије I позива.

Углавном, Зеки-паша је имао срећу да овог дана са четири дивизије нападне једну српску дивизију и несрећу да је не разбије иако је код ове артиљерија већим делом била употребљена врло рђаво.

Одлуке и рад српских снага у току боја

Из ових почетних ситуација развио се, 10 октобра 1912 године бој на источном битачном крилу. За поуку је да се види како су се Срби сналазили у овој неочекиваној и нејасној ситуацији, као и то да ли су се Турци и колико користили стварностима изненађења које је било приређено Србима.

Услед густе магле која је трајала три часа Србима није било јасно:

— да ли турске трупе, запажене у долини Пчиње долазе са југа ради предузимања напада или су то делови који се повлаче са Страцина испред 2 српске армије?

— ако су то турске трупе које долазе са југа, колико су јаке и какве су им намере?

Да би се расветлила ова питања, предузета су насилна извиђања:

— око 8 часова послат је 2 батаљон 18 пешадиског пука ка Слатинској коси (јужно од с.Владинца) са задатком да је заузме и зароби турске делове који су се налазили на њој. Србима се причинило да ови делови припадају некој групи која се креће ка с. Шупљи Камен са намером да пређе р. Пчињу и продужи покрет ка југу;

— око 8.30 часова послат је 3 коњички пук од Пркиног Рида у правцу југа;

— око 9 часова, послат је 2 коњички пук поред Сртевице ка с. Голубинце, тј. испред левог дивизиског крила;

2 коњички пук, који је пошао доцније, вратио се са извиђања раније — око 10 часова, са извештајем да су у с. Голубинце има јаких непријатељских снага;

3 коњички пук није могао наступати даље од Ћућинске Махале (јужно од Жеглиговског Камена) јер је водио борбу пешке и око 10.30 вратио се под борбом и са извештајем да је наишао на јаког непријатеља на коси јужно од Ћућинске Махале.

2 батаљон 18 пешадиског пука прошао је у свом раду врло рђаво. Пошто је скренуо западно од с. Владинаца, запао је у јаку унакрсну пешадиску ватру, те је био приморан на брзо извлачење које се при крају претворило у панично бекство. Батаљон је претрпео врло тешке губитке — преко 50%, те, тако рећи, даље више није ни постојао као формациска целина. Његова судбина је јасно показала да се на свега 3—4 км. од дивизиског положаја налази врло јак непријатељ, што је уједно потврдило и извештаје коњичких пукова.

Сва три ова насилна извиђања била су предузета пре но што је командант Дунавске дивизије I позива дошао на дивизиски фронт.

Командант Дунавске дивизије I позива провео је ноћ 9/10 октобра у манастиру Забелу, на 3 км од резерве и отуда се кренуо ка фронту када га је командант 7 пешадиског пука, са Старог Нагоричана, известио да се на фронту чује и артиљериска ватра. При пролазу кроз Старо Нагоричане командант дивизије је наредио да се један артиљериски дивизион упути команданту десног дивизиског отсека, што је било врло корисно, јер је тај отсек дотле био без артиљерије. Нешто пре 10 часова, он је био код десног дивизиског отсека а око 10 часова састао се на Путином Риду са командантом Коњичке дивизије који се ту налазио од 7 часова заједно са командантом 18 пешадиског пука.

До изласка команданта дивизије на фронт, командант 18 пешадиског пука, као командант левог дивизиског отсека, предузео је још и ове мере у циљу повећања бојне готовости:

1. да батаљони на претстражи пређу из претстражног у борбени распоред;

2. да 4 батаљон оде улево и да се постави према преседлини између Пркиног Рида и Сртевице, што је уствари значило припрему за продужење положаја улево;

3. да се 8 и 9 батерија поставе према преседлини између Пркиног Рида и Сртевице како би одатле, у случају потребе, поселе ватрене положаје;

4. да 7 батерија прати 2 батаљон 18 пешадиског пука при његовом насилном извиђању;

5. да 3 батаљон заузме место 2 батаљона који је отишао напред.

Прелазак у борбени распоред био је умесан, а, исто тако, биле су корисне и мере за продужење дивизиског фронта и за појачање борбене готовости код отсечне артиљерије.

Одашиљање целог батаљона 18 пешадиског пука при онако густој магли није било разборито. За тај посао, требало је употребити известан број официских и подофицирских патрола. А ако се већ одлучило на његово одашиљање, онда је требало скренути пажњу да се задатак изводи обазриво. Али, кад се узме у обзир да су то први дани рата, онда је разумљиво да се оваква грешка могла учинити.

Наређење 7 батерији да покретом прати 2 батаљон 18 пешадиског пука још је грубља грешка. Она је могла потпомагати батаљон са претстражног положаја, уколико је то магла дозвољавала, а ако магла не би попустила, садејство се није могло остварити ни кад су батаљон и батерија били заједно.

Садејство Коњичке дивизије у првим часовима битке.

До изласка команданта Дунавске дивизије I позива на фронт, на левом дивизиском отсеку налазио се командант Коњичке дивизије са својом дивизијом.

Коњичка дивизија и њен командант преноћили су 9/10 октобра у Старом Нагоричану, али су се 10 октобра око 7 часова налазили већ иза Путиног Рида. Командант Коњичке дивизије мислио је да тог дана изађе пред армиски фронт ради отпочињања даљњег извиђања. Време поласка било је утврђено за 9 часова, али, све је то било одгођено појавом Турака у долини Пчиње, око с. Шупљи Камен. Због изгубљене прилике за даљни извиђачки рад команданту Коњичке дивизије није остало ништа друго него да изврши блиска, насилна извиђања. У ту сврху употребљена су два коњичка пука, као што је раније речено.

Да би потпомогао рад коњичких пукова, командант дивизије је ангажовао свој артиљериски дивизион и то је била једина артиљерија на левом дивизиском отсеку која је дејствовала до 11.30 часова. У ово време, Коњичка дивизија је повучена са фронта пешадије, јер је било сасвим јасно да Турци нападају јаким снагама, те јој због тога, овде више није било места. Она је морала да се задржи за евентуалне коњичке мисије у бици, али ипак, може се приметити да коњички артиљериски дивизион није требало повлачити све док отсечна артиљерија не буде спремна за дејство.

Коњичка дивизија је тада повучена у Старо Нагоричане, али је истог дана поподне поново пришла позади левог крила Дунавске дивизије како би могла да интервенише ако би дошло до кризе.

На тај начин, командант коњичке дивизије 10 октобра до 10 часова, у неку руку је замењивао команданта Дунавске дивизије I позива. Тек од овог времена овај последњи је стварно почео да руководи бојем своје дивизије.

У времену састанка команданта Дунавске дивизије I позива са командантом Коњичке дивизије, око 10 часова, на Путином Риду, спуштао се 2 батаљон 18 пешадиског пука ка с. Владинцима; 3 коњички пук водио је борбу код Ћуђинске Махале, а десно-крилни извиђачки ескадрон повлачио се кроз фронт десног дивизиског отсека.

Пошто је ово запазио, командант Дунавске дивизије I позива наредио је, по ордонансу, команданту 7 пешадиског пука, који је био у покрету ка Путином Риду, да се примакне ближе десном дивизиском отсеку. Доцније, нешто пре 11 часова, командант Дунавске дивизије лично је запазио почетак повлачења 2 батаљона 18 пешадиског пука које је тада још било у реду. Тада је наредио да се 2 артиљериски дивизион са Крста (код Старог Нагоричана) примакне ближе фронту (доцније је био доведен до Беле Земље — 1,5 км источно од Жеглигова).

Око 11 часова отпочео је напад. Турска пешадија почела је у први мах да наступа према 18 и левом крилу 9 пешадиског пука. Турска артиљерија почела је, такође, да дејствује масовније. Десно крило турског пешадиског напада кретало се косом Голубинци-Пударница-Пркин Рид, а према Сртевици је наступала једна слабија нападна колона као нека врста побочнице. Око 11.30 часова, командант 4 батаљона 18 пешадиског пука, по својој иницијативи, да би могао дејствовати ватром када непријатељ буде пришао ближе, изашао је напред на гребен седла иза Пркиног Рида и Сртевице.

Командант Дунавске дивизије I позива налазио се тада на левом дивизиском отсеку. Магла, која је почела да се диже око 10.30 часова, била је толико ослабила да је командант дивизије могао да има приличан увид у ситуацију. Стога је наредио:

— да се 7 батерија пласира поред коњичког артиљериског дивизиона ради потпомагања дивизиског центра;

— да дивизиски коњички пук оде на крајње десно крило ради везе са Дринском дивизијом I позива.

Пошто је издао ова наређења, командант Дунавске дивизије опет је отишао на десни дивизиски отсек.

Упућивање дивизиског коњичког пука на десно крило било је добро, јер се тамо налазио празан простор од неких 4—5 км, док је на левом крилу била Коњичка дивизија. Само, требало је наредити коњичком пуку да тражи везу и са штабом Дринске дивизије I позива, а не само контакт са њеним левим крилом. Да је остварена ова веза и да је Дринској дивизији достављен извештај о стању код Дунавске дивизије, свакако да би и Дринска дивизија I позива ступила у дејство истог дана.

Са десног дивизиског крила командант Дунавске дивизије I позива приметио је да се Коњичка дивизија повлачи са фронта његове дивизије, те је око 11.30 часова, наредио 7 пешадиском пуку да са једним батаљоном поседне Путин Рид, јер је ту био развијен један део 1 коњичког пука као заштита коњичког артиљериског дивизиона.

Око подне, 7 батерија још није била изишла на положај да замени коњички артиљериски дивизион, а оне друге две батерије (8 и 9) добиле су наређење да се пребаце на Путин Рид, те да тако цео дивизион буде прикупљен да одатле потпомаже одбрану дивизиског центра и левог крила. Командант левог дивизиског отсека, предосећајући да ће се јача борба развити према Сртевици и да ће Турци користити увалу између Пркиног Рида и Сртевице, није се сложио са овим премештајем отсечне артиљерије, те је издејствовао да се она врати на старо место. Ово премештање артиљерије у вези са расквашеним земљиштем довело је до толиког губљења времена да је до мрака једва једна батерија, и то топ по топ, била уведена у дејство. У критичном делу битке ово је била једина артиљериска снага на левом отсеку која је стварно дејствовала.

2 батаљон 18 пешадиског пука, угрожен на левом боку са с. Голубинце, а потом одатле тучен и ватром једне турске батерије (пре тога већ је био тучен артиљеријом са Зебрњака), отпочео је да се повлачи ка Пркином Риду, (откривајући Путин Рид на који још није стигао 1 батаљон 7 пешадиског пука). Повлачење 2 батаљона узбрдо и по накврашеном земљишту заморило је људе и оставило их дуже времена под непријатељском унакрсном артиљериском ватром. Отступање у почетку било је у реду, али се у подножју Пркиног Рида направи гомила, од које се прикупило свега неколико групица.

Око подне, командант 4 батаљона 18 пешадиског пука, да би потпомогао повлачење 2 батаљона, бацио се у напад правцем ка

Пударници и Големом Риду, али је и он био обухваћен јаком ватром и приморан на повлачење које је једва било доведено у ред.

У овом моменту ситуација на левом дивизиском отсеку била је врло неповољна:

— на Путином Риду налазио се доста свеж 1 батаљон 7 пешадиског пука;

— на Пркином Риду и лево био је 3 батаљон 18 пука, прилично тучен непријатељском артиљериском ватром и депримиран судбином 2 батаљона;

— од 2 батаљона само је један део успео да се заустави лево од 3 батаљона;

— 4 батаљон 18 пука био је, такође, јако потресен и са смањеним бројним стањем;

— на Сртевици налазио се само комитски одред који је, такође, делимично био потресен у дотадањој борби;

— дивизиска резерва била је далеко — делом позади десног дивизиског крила (7 пешадиски пук без једног батаљона), делом у Старом Нагоричану (8 пешадиски пук без једног батаљона);

— 8 и 9 батерија налазиле су се у покрету;

— 2 дунавски артиљериски дивизион у покрету, по блату, ка Вујовском Камену, а не ка левом крилу.

Уз све то и командант Дунавске дивизије налазио се на десном крилу.

Ове негативности биле су парализане тиме што је непријатељско наступање било задржано јаком пешадиском ватром са Путиног и Пркиног Рида. Овај застој турске пешадије признаје и сам Зеки-паша у својим успоменама. Тај застој и тежња за наткриљавањем српског левог крила, свакако, били су повод да се Зеки-паша одлучи да прошири свој нападни фронт у источну страну.

На десном дивизиском крилу одбрана је текла без неких нарочитих потреса. Отсечна артиљерија овог отсека (1 дивизион) од подне је успешно потпомагала одбрану, дејствујући на непријатељску пешадију и водећи борбу са његовом артиљеријом, која је, углавном, била пласирана на коси Зебрњак — к. 343. Поред тога, још неангажована дивизиска резерва налазила се релативно близу овог отсека.

Да би био мање тучен ватром са западне стране Сртевице, командант 4 батаљона повукао је свој батаљон мало назад. Али, при томе је створен толики неред, да је батаљон растројен и више се није могло рачунати са његовом компактношћу. Због таквог стања командант 18 пука известио је команданта ди-

визије да су му 2 и 4 батаљон потпуно разбијени и да са њима неће моћи да одржи Пркин Рид до мрака. Примивши овај извештај командант дивизије је кренуо са десног на леви дивизиски отсек. У међувремену, Турци су, окуражени неуредним повлачењем 4 батаљона 18 пука, кренули у напад на Пркин Рид. Овај напад је заустављен увођењем у борбу артиљериског одељења 18 пука и дејством првопласираног оруђа 8 батерије (између 13.30 и 14 часова).

На ову се кризу, око 14 часова, надовезла нова. Посада на Пркином Риду приметила је неко кретање око Орловца на левој обали Пчиње, које им се учинило као повлачење. Сем тога, стварно је било извесног повлачења на Сртевици, од стране добровољаца из комитског одреда. Услед овога, посада на Пркином Риду, изузев једне чете 7 пука и делова 3 батаљона 18 пука, отступала је до задње ивице платоа Пркиног Рида.

Коњичка дивизија је, после једночасовног одмора у Старом Нагоричану, поново пришла позади левог крила Дунавске дивизије, источно од засеока Пиленце. Командант Коњичке дивизије правилно је проценио непријатељску намеру да разбије лево крило Дунавске дивизије, те је зато послао свог начелника штаба команданту 7 пука, наређујући му да одмах упути један батаљон на Пркин Рид не чекајући наређење свог команданта дивизије. Овај је то урадио и хитно упутио 2 батаљон свог пука.

Код 7 пука, командант Дунавске дивизије састао се са начелником штаба Коњичке дивизије, који му је саопштио мишљење команданта Коњичке дивизије да непријатељ управља напад на лево дивизиско крило и да се више не сме губити време. Командант Дунавске дивизије I позива увидео је оправданост овог мишљења, те је наредио:

— да се 7 пук са преостала два батаљона одмах пребаци на Сртевицу;

— да 8 пук дође на Белу Земљу, тј. позади центра дивизиског распореда (а не ближе левом крилу);

— да се 7 батерија, која се још није вратила на положај, одмах врати.

Командант Коњичке дивизије одредио је, са своје стране, један ескадрон и једно митраљеско одељење да потпомогну избијање 7 пука на Сртевицу.

Све се ово одигравало око 14 часова. Побочница 13 низамске дивизије била је подишла на 600—700 м од четничког одреда

(који се налазио на задњој ивици платоа Сртевице) и до засеока на западном нагибу Сртевице. Тада је Турски 5 стрељачки пук прилазио ка Сртевици. Доцније, када је 7 пук почео да избија на положај на Сртевици, 3—4 батаљона Штипске редифске дивизије прелазили су Пчињу код ушћа Криве Реке. На овај начин у турском нападу на Сртевицу учествоваће око 6—7 батаљона.

Командант Дунавске дивизије остао је на Белој Земљи (северно од Путиног Рида) све док није видео да 7 пук избија на Сртевицу. До тог времена, овде је пристигао Дунавски артиљериски дивизион и 8 пук. После овога командант дивизије опет је отишао на десно дивизиско крило где се налазио за све време када се на супротном крилу — на Сртевици одигравала највећа и најтежа криза првог битачног дана.

Као што се види, командант Дунавске дивизије ни у овој ситуацији није одлучио да ангажује остатак своје артиљерије (2 артиљериски дивизион), ради ојачања одбране Младонагорич. положаја.

По повратку са десног крила (око 17 часова) командант дивизије задржао се на Белој Земљи. Баш је у том времену била ломњава на Сртевици. Пошто није могао ништа друго да учини, он је наредио да 2 дивизион управи топове на Сртевицу, и да је стави под ватру ако Турци избију на њу. До тога није дошло јер је турски напад био одбијен. Ускоро је ватра на Сртевици престала, а у том је и пао мрак. Тек тада командант дивизије се упутио на лево крило да изда потребна наређења за преноћиште. Овим наређењима он је предвидео:

— да распоред снага на десном отсеку остане какав је и био;

— да 18 пук са 1 и 2 батаљоном 7 пука и 8 батеријом, под командом команданта 18 пука, образује отсек на свом досадашњем отсеку до преседлине изнад Пркиног Рида и Сртевице;

— да командант 7 пука са своја два батаљона, две чете 1 батаљона 8 пука и 9 батеријом брани Сртевицу;

— да се 2 дивизион и 7 батерија као и 8 пук (без једног батаљона) врате на Старо Нагоричане и тамо, под командом команданта 8 пука, заузму распоред за одбрану Старонагоричанског положаја;

— да на Орловцу (на карти означено са Петрково) као побочница остане само 1 чета 1 батаљона 8 пука.

И после овог наређења први борбени ред левог отсека остао је са слабом артиљеријом — свега две батерије, од којих једна није била уведена у положај ни у току целе ноћи 10/11 октобра.

18 пешадиски пук, који је био јако потресен борбом, морао је бити замењен 8 пуком из резерве. И овог момента командант дивизије остаје при замисли да брани Старонагоричански положај уместо да је учинио све што је било потребно да добије бар један свеж пешадиски пук из Дунавске дивизије II позива, где се, иначе, налазио један пешадиски пук I позива — 4 прекобројни. Овако је Дунавска дивизија I позива остављена у једном ровитом стању у коме ће сутрадан поново преживљавати кризу. Ову ровитост осећао је и командант Коњичке дивизије, па је наредио да један његов пук дође позади крила Дунавске дивизије, те да се ту нађе за случај тешке ситуације. Било је још боље, да је, поред овог пука, био остављен и цео коњички артиљериски дивизион.

У време кризе на Сртевици, командант Дунавске дивизије I позива затражио је да Коњичка дивизија изврши јуриш, те да тако олакша положај пешадије. Командант Коњичке дивизије није усвојио овај предлог из разлога што је командант Дунавске дивизије располагао још са целим пешадиским пуком и једним артиљериским дивизионом. Догађаји су дали за право команданту Коњичке дивизије. Тражење команданта Дунавске дивизије показује како је он био довео до стварне кризе иако је имао још неангажованих трупа (8 пешадиски пук и цео један артиљериски дивизион).

Због великог значаја Борбе на Сртевици вредно је да се мало и на њој задржимо.

Два-три учесника писали су о овој борби али ниједан напис не даје њену јасну слику. Зато ће се овде изнети само њени скелетни елементи који чине утисак довољне веродостојности.

10 октобра на Сртевици затекао се Комитски одред војводе Вука Поповића — око 500 људи, у који је број улазило и 200 — 300 добровољаца — мештана.

При нападу 13 низамске дивизије на леви отсек Дунавске дивизије I позива, побочница ове турске дивизије која је била састављена, како изгледа, од „Арнаута", напала је на Сртевицу. Комитски одред, распоређен на западној ивици платоа, задржао је својом ватром напад ове побочнице.

У току напада на турској страни је уочено да ће бити корисно ако се фронт напада прошири, те да се преко Сртевице упути једна јача снага која би имала да обухвати српско лево крило. У овом циљу упућени су 5 стрељачки пук (корпусна јединица) и 3—4 батаљона Штипске дивизије.

У 14 часова командант Дунавске дивизије I позива донео је одлуку да се 7 пук са два преостала батаљона и митраљеским

одељењем упути на Сртевицу ради њене одбране. Ове су снаге стигле на Сртевицу, тако рећи, у последњем тренутку.

Од првопридошлог батаљона једна је чета послата преседлином гребена до четничког одреда, две на западну ивицу Сртевице, а једна је остала у резерви на гребену. Од другог батаљона послате су две чете гребеном до стрељачког строја, једна је задржана на гребену у резерви, а једна је упућена источном страном Сртевице, где је са једним ескадроном и митраљеским одељењем 4 коњичког пука задржала наступање Турака.

Турци су били пришли на блиско отстојање и мало потисли српске делове, који су били на задњој ивици платоа.

Са обеју страна отворена је врло јака пушчана ватра, после које се очекивао јуриш, али до њега није дошло. Да ли је превара требало да замени јуриш или је преваром требало створити време за пласирање батерије, не зна се тачно, али из турског стрељачког строја почели су долазити узвици „теслим, теслим". На српској страни то је изазвало радозналост и све људство са Сртевице поче се гомилати око централног дела ватрене линије. Командант 3 батаљона 7 пука пође ка Турцима. Турски га официри прихватише и одведоше низ нагиб. Све се ово одигравало у присуству команданта 7 пешадиског пука.

Али у тој густој и неуредној гомили, у једном моменту, неко узвикну „превара", после чега се одмах отвори ватра са обеју страна. После неколико минута обе гомиле устукнуше назад, свака у своју страну, али то Турци учинише знатно више, тако да су три топа остала на разбојишту као видан знак турског неуспеха. Срби их потом узеше. Један турски покушај да поврати топове био је лако одбијен. Тако се свршила борба на Сртевици и бој на источном битачком крилу. Срби су овде изгубили доста људства а међу њима и команданта пука, а Турци су претрпели пораз у свом главном нападу, у предузећу које је требало да изводује успех у бици.

И у овој прилици два и по српска батаљона одолела су нападу три пута јачег непријатеља, који је био подржан ватром 4—5 батерија, док су српску пешадију подржавала свега два или три оруђа 8 батерије.

Напомене и поуке у вези боја вођеног првог битачног дана, на источном крилу

На српској страни, у овом боју учествовали су, истина у различитој мери и на различите начине, сви командни органи и трупа. Сем тога, учешће трупе може да се посматра као рад ко-

лективне организације и као рад сваког појединца. Зато ће се у овом одељку укратко размотрити и оценити њихов рад.

При наређивању дивизијама прве армиске линије да се задрже на линији с. Ваксинце—Табановце—с. Четирце—с. Никуљане — с. Нагоричане армиска команда није одредила на које је Нагоричане имала да изађе Дунавска дивизија I позива. Командант ове дивизије изишао је са дивизијом на Младо Нагоричане и тиме своју дивизију довео у истакнути положај у односу на армиски центар. Због тога је и десно крило дивизије, у извесној мери било изложено могућности наткриљавања.

Ова околност и некакав „поверенички” извештај о прикупљању јаких турских снага код Куманова, наметнули су команданту Дунавске дивизије I позива идеју да ће Турци главни напад управити на његово десно крило. Због тога он је, у знатној мери, потцењивао турски напад управљен на лево крило његове дивизије, где су Турци, уствари, изводили свој главни напад. Армиска команда требало је да организује такву службу обавештавања, која би била у могућности да јој обезбеди тачне податке о томе, где су се задржале дивизије прве линије 9 октобра увече. На основи таквих података она би могла да интервенише и да прецизира на којој линији армија има да прими сукоб, у случају непријатељског напада за време, док се, од Врховне команде чека наређење за продужење наступања. Армиска команда је издала једно наређење да се дивизије утврде на својим положајима, али је то наређење било исувише опште и теориске природе. У овој прилици било је важно да се обједини рад дивизија, а у ту сврху било је најважније да се одреди линија на којој армија треба да прими борбу и теренски отсеци које имају да бране поједине дивизије прве армиске линије. Међутим, ово није учињено, а последице до којих је дошло, уколико се тиче боја на источном битачком крилу, већ су изнете. Сем тога, важно је напоменути да је, 10 октобра, готово сва артиљерија турског 5 и 6 корпуса тукла положај Дунавске дивизије I позива, јер армиски центар није био навукао на себе ништа од ове артиљерије.

О боју на овом крилу армиска команда, у току целог дана, није била обавештена. Због тога није ни било никаквог утицаја с њене стране ни извођење тог боја. Овај случај врло добро говори да је служба обавештавања била сасвим слаба. Било би добро, пошто је приступ од армиског штаба до дивизије био тежак, да се код Дунавске дивизије налазило једно лице из штаба армије са специјалном улогом да је обавештава, независно од обавештења која би слао командант Дунавске дивизије I позива.

Командант Дунавске дивизије I позива није известио о свом изласку на Младо Нагоричане ни суседне команданте ни армиску команду. Због тога се доцније, кад је бој отпочео, прибојавао:

— да га Турци не подухвате са десног крила и набаце на Пчињу;

— да му се не замери што је изашао на Младо Нагоричане и тако дивизију довео у истакнут положај у односу на армиски центар.

Од оног првог неспокојства могао се ослободити доста рано, јер се могло уочити, као што је то уочио и командант Коњичке дивизије, да непријатељ несразмерно јаче напада леви но десни дивизиски отсек.

При свем том, он се те уображености није ослобио све до 14 часова тога дана, услед чега је 7 пешадиски пук стигао на Сртевицу у последњем моменту и био принуђен да је брани без икакве претходне припреме.

С т р а х о д п р е к о р а ш т о ј е и з а ш а о н а М л а д о Н а г о р и ч а н е, о д н о с н о у б е ђ е њ е д а ј е з а а р м и ј у б о љ е д а д а ј е о т п о р и н а М л а д о м и н а С т а р о м Н а г о р и ч а н у, д р ж а о г а ј е ц е л о г д а н а и н о ћ и п а и 11 о к т о б р а с в е д о д о л а с к а Д у н а в с к е д и в и з и ј е II п о з и в а н а ф р о н т њ е г о в е д и в и з и ј е. Он је могао имати ово убеђење, али је зато ипак могао да ангажује свој артиљериски дивизион, који је стално држао у дивизиској резерви.

Овим неспокојствима претходила је сугестија да ће се битка одиграти доцније и да ће 10 октобра дивизија бити на одмору. Последице свега тога биле су:

— слаба блиска извиђачка служба;

— недовољан рад на утврђивању положаја;

— слабо организоване везе на положају;

— недовољно проучен положај, због чега није ни био довољно поседнут у источну страну;

— недовољно бављење команданта дивизије на левом дивизиском крилу, тако да се за време највеће кризе командант налазио на обратном крилу. Због тога је изостала и његова интервенција у погледу употребе артиљерије на левом отсеку, те је испало да му је на главном правцу непријатељског напада, пешадија остала, тако рећи, без артиљериске подршке.

Истина, Дунавска дивизија I позива могла је бити подухваћена и са десног крила али је жестина напада на лево крило била толико велика, да је за чуђење да се њен командант није могао ослободити идеје о већој опасности за његово десно крило. Ко-

мандат 7 пешадиског пука, кад је пошао са Старог Нагоричана, био се упутио ка левом а не десном крилу, што значи да је, и по самој јачини ватре, наслућивао где је главно непријатељско напрезање. Очекивање команданта дивизије да ће најпре главни упад усмерити на десно крило његове дивизије, било је засновано на извештају неког повереника који је известио да се 30 турских батаљона искрцало код Куманова. Догађаји и стварност требало је да буду најсигурнија провера тога извештаја, кад се то већ није могло проверити неким другим путем. Мало дуже задржавање на левом крилу свакако би разјаснило ову ствар, али је командант дивизије само сврађао на лево крило, а углавном се бавио на десном.

Тако је командант Дунавске дивизије целог првог битачног дана са својим схватањем био ван стварне ситуације. Због тога се и десило да му најважније одлуке (за појачање и продужење левог крила) сугерира командант Коњичке дивизије.

У још једној ствари командант ове дивизије није могао наћи погодну меру. Он је правилно уочио да је боље гипком одбраном на два положаја сачувати дивизију као стратегиску јединицу и осигурати повољне услове за ангажовање армиске резерве, него дозволити да упорном и крутом одбраном Младонагоричанског положаја дивизија буде разбијена, што би, поред тога, могло отежати и даљи рад армије. Али, он је прерано и превише мислио на одбрану другог положаја на Старом Нагоричану. Због тога, 1/3 целокупне дивизиске артиљерије, није испалила првог и другог дана битке, ниједан метак, иако је артиљерија левог отсека била врло рђаво тактички употребљена, што се могло, колико толико, надокнадити добром употребом тог дела дивизиске артиљерије, који је погрешно држан у р е з е р в и.

К р и т и ч к и п о г л е д н а р а д л е в о г д и в и з и с к о г о т с е к а

И овде је појава Турака у долини Пчиње била изненађење.

Благодарећи доброј осматрачкој служби на претстражном положају, кретање Турака примећено је релативно рано, после чега је благовремено з а у з е т б о р б е н и р а с п о р е д с а п е ш а д и ј о м, а л и н е и с а а р т и љ е р и ј о м. Командант овог отсека на време је уочио да се његово лево крило не протеже довољно у источну страну, те је наредио да се један батаљон постави северно од преседлине између Пркиног Рида и Сртевице.

Пошто је био чврсто уверен да ће до већег судара доћи тек доцније бацио је 2 батаљон у авантуру уместо да га је упутио у опрезније насилно извиђање. Тешко стање у које је запао овај

батаљон довело је до борбеног онеспособљавања још једног батаљона те је тако овај отсек за време кризе остао са свега два батаљона. Командант 18 пука, после злог удеса 4 батаљона, одмах је известио команданта дивизије да, са преостала два батаљона, неће моћи до мрака да одржи Пркин Рид, тј. тачку на коју су се Турци окомили. Ово је увидео и командант Коњичке дивизије те је својом интервенцијом подупро извештај команданта 18 пука, захтевајући од команданта 7 пука да одмах упути један батаљон, не чекајући одобрење од свог команданта дивизије. Командант 7 пука схватио је важност овог захтева и одмах му изашао у сусрет.

Командант 18 пука истрајао је у својој тешкој улози, а у томе су га помагали сви његови потчињени, почев од команданта батаљона до бораца. Штета је што, у почетку, није било мало више мирноће и јаснијег схватања ситуације у којој је пук имао да води борбу за добитак у времену, док се не ангажује дивизиски други ешелон. Да се ситуација одмах схватила, 2 батаљон би опрезније приступио извршењу задатка, а не би дошло ни до растројства 4 батаљона. Све то мало је користило одбрани у целини.

И овом се приликом мора напоменути да је бољом блиском извиђачком службом могао бити отклоњен неуспех оба поменута батаљона.

Командант левог отсека прилично је назирао тежњу Турака за обиласком његовог левог крила преко Сртевице и увалом западно од ње, па је зато и желео да његове две батерије буду пласиране према преседлини између Сртевице и Пркиног Рида. Услед тога што је командант дивизиске артиљерије био другог мишљења, и због раскаљаног терена, те две су батерије, до краја дана врло мало времена биле у дејству и пружиле су малу помоћ својој пешадији. Командант левог отсека имао је одлучујући глас у погледу избора циљева, али у погледу избора ватрених положаја требало је да дође до споразума са командантом дивизиске артиљерије. Ако до тога не би дошло, требало је да интервенише командант дивизије, јер је од одбране левог отсека зависила одбрана целе дивизије.

Напомене у вези рада на десном дивизиском отсеку

Овај је отсек био нападнут знатно слабијим непријатељским снагама, па је на њему и било мање грешака.

Утврђивање је било изведено у доста јакој мери; били су израђени заклони за клечећи став.

На целој дужини отсек је био одмах узет у процену и поседнут, те у току боја није долазило до тога да се извесни његови делови поседају на брзу руку.

Ниједан батаљон овог отсека није имао неку несрећну авантуру, као што је то било на левом отсеку.

Отсечна артиљерија добијена је доцкан (око подне), али је одмах добро пласирана и дејствовала је успешно потпомажући своју пешадију.

Дејство пешадиске ватре било је, такође, врло добро и ефикасно.

У току овог дана, пуковски други ешелон (два батаљона) није био ангажован.

О команданту 7 пешадиског пука, који је овог дана само добро радио, мање ће се говорити. Он наслућује бој, хита тамо где ће бити његово жариште, извршава наређења и даје прво један, па други батаљон за Путин и Пркин Рид и, најзад, са два преостала батаљона одлази на Сртевицу, где животом плаћа свој самопрегор. Али, дух овог јунаштва избија кроз моралну снагу његових војника који снажним ватреним млазом одбацују непријатеља на отсудном правцу и у отсудном моменту.

Напомене у вези тактике пешадије и артиљерије

Овог дана, на источном битачном крилу, имали смо: један батаљон у нападу, један испад и одбрану.

Напад 2 батаљона 18 пука на Слатинску косу са циљем да се зароби непријатељска комора, изведен је при сасвим нереалној процени ситуације код непријатеља. Мислило се да је непријатељ у повлачењу и да батаљон има да нападне његово зачеље и зароби му комору. Напротив, непријатељ је тада долазио на полазни положај за напад те је 2 батаљон запао у просторију тучену са три стране блиском пешадиском ватром.

Овај напад носи обележје скроз неопрезног и авантуристичког напада који се завршио потпуним разбијањем 2 батаљона. Из њега се може извући следећа поука: ако се у рату ради само на бази претпоставке, онда треба радити као кад се не зна ништа о непријатељу. Једина корист од овог неуспешног подухвата била је та што је довела до тога да се на српској страни јасније и реалније погледа на ситуацију.

Испад 4 батаљона 18 пука извршен је без претходног извиђања предтерена и артиљериске подр-

шке. Због тога је и био неуспешан и може се тумачити више као негативан пример.

Одбрана отсека носила је карактер импровизације, јер се није очекивала, те је потом рађено све на брзу руку. Утврђивање је било недовољно, везе нису биле организоване, а употреба артиљерије на левом отсеку била је скроз рђава. Па ипак, и при таквим неповољним условима положај је сачуван благодарећи:

— врло добром моралу српске војске и њених старешина;

— врло доброј пешадиској ватри, која је Турке, на највећем делу дивизиског фронта, успевала да задржи на 600—700 м од српских стрељачких стројева;

— изванредним особинама и војника и старешина 7 пешадиског пука који су са заносом ишли да појачају нападнуто дивизиско лево крило, односно да га продуже;

— врло добром раду пешадије и артиљерије на десном отсеку, чиме је криза локализована само на леви отсек.

Губици Дунавске дивизије I позива, у току првог дана битке износили су 2.144, што је, безмало, било једнако губицима свих осталих дивизија за оба дана битке (2.623).

Губици 8 и 9 пешадиског пука износили су укупно око 200 људи, а 18 и 7 пешадиског пука 1.944, или 24%. Ако се узме у обзир да су код 18 и 7 пука по један батаљон имали знатно мање губитке, онда би они за остале батаљоне у овим пуковима износили и до 30%. Неке су јединице имале и веће губитке. И по томе би се могло закључити да су трупе левог крила Дунавске дивизије овог дана прошле кроз тешка борбена искушења.

На десном дивизиском отсеку артиљерија се показала дорасла догађајима у границама техничких особина брзометних пољских топова оног доба. Због рђаве тактичке употребе, артиљерија левог отсека није имала прилике да испољи ове особине.

Напомене у вези рада Коњичке дивизије

Овога дана рад Коњичке дивизије свео се на насилна извиђања која су била корисна и разборито изведена. Тај рад био је подржан њеном сопственом артиљеријом.

Рад 3 коњичког пука био је потпунији и изведен је против пешадије борбом пешке. При овоме коњи су послужили зато да се што пре приступи извршењу задатка и да се, доцније, што пре повуче са бојног поља.

Већ тада се показало колико би било корисно да коњичке јединице, без повећања својих бројних стања, располажу са што јачом ватреном моћи.

При одбрани Сртевице знатну су улогу извршили један ескадрон и једно коњичко митраљеско одељење при заустављању непријатељског покрета источном падином Сртевице. На тај начин, 7 пук је имао да се бори само против непријатеља који је долазио са југа и југозапада.

За јуриш целом коњичком дивизијом врло су ретки погодни моменти, јер би он на поприште које је покривено пешадиском и артиљериском ватром значио њену пропаст, док би жељени ефекат био врло сумњив.

У времену пре овог рата, пешадија и артиљерија Српске војске биле су модернизоване кроз пешадиске и артиљериске школе. У пешадији су митраљези били нова ствар, али, пошто их је било врло мало, употребљавани су само за важне задатке (одбијање односно припрема јуриша и слично), а не као опште ватрено средство које би имало да држи под ватром цело бојно поље. На турској страни митраљеза, такође, није било много.

Напомена у вези турског напада

Магла је врло добро искоришћена за прикривен излазак на полазни положај за напад.

Артиљерија је била добро размештена и за концентрацију против главног објекта и за потпомагање своје пешадије, али је њена техника гађања била слаба.

У почетку напада десно крило главне нападне групе ишло је право на Пркин Рид, тј. на лево крило Дунавске дивизије, дакле, не обухватајући га. Тек кад је био ангажован један део армиске резерве, пошло се у наткриљавање и обухват, али на то су Срби одговорили продужењем левог дивизиског крила и одбраном Сртевице. Зеки-паша је имао довољно снага и то наткриљавање требало је извести одмах од почетка. Истина, Зеки-паша је наредио да 5 корпус наступа између Пчиње и Нагоричана. Не зна се зашто није тако и поступљено. Главно је то да је напад на Сртевицу дошао као други нападни потез, а боље би било да је он био у саставу првог потеза. У том случају, Срби би истовремено преживљавали две кризе, што би било много теже. Овакво су отклонили прво једну, па затим другу.

Па, ипак, када се сумирају сви догађаји, види се да су Турци успели: да се пред српским, слабо организованим положајем, појаве изненадно; да изведу врло повољно груписање и да на свом левом крилу не буду узнемиравани од стране српског центра. Сем тога, имали су срећу да на левом крилу српског одбранбеног положаја артиљерија буде врло рђаво тактички употребљена. Па,

ипак, они нису успели у нападу. Зашто? — Зато што је постојала велика разлика у квалитету једне и друге војске; зато што су се Срби борили за праведнију и напреднију ствар но Турци, који су имали да бране ранију отмицу и застарео начин живота.

Поуке општије природе

Један део поука већ је садржан у самим напоменама, па ће се овде навести само оне које су значајније и општије природе.

1 — И највероватније претпоставке о раду непријатеља треба стално проверавати.

2 — Кадгод се застане у наступању, треба наредити поступак на случај непријатељског напада. Ако се предвиђа одбрана, онда треба регулисати у ком појасу да се да главни отпор, јер се тиме, у великој мери, обједињује рад.

3 — Лични контакт суседних команданата је врло значајан и треба га увек одржавати кадгод је то могуће.

4 — Врло је корисно да командант у току борбе обилази своје потчињене, али, ипак, треба се више задржавати тамо где се одигравају важнији догађаји.

5 — Блиско извиђање треба изводити и поред даљњег и за ово треба изводити честу и темељну обуку.

6 — Навику за утврђивање треба стално неговати у трупи.

7 — Командни органи треба да буду на својим командним местима пре зоре.

8 — Тамо где је приступ и кретање на положај тежи, треба развити јаче и сигурније везе.

9 — Да би се осигурао континуитет у осматрању непријатељског рада у току боја, корисно је да се за тај посао одреди нарочито и способно лице.

10 — За време претстражног распореда артиљерију треба имати на положају за поступак који је предвиђен за случај непријатељског напада.

11 — Артиљерија у саставу претстража треба да се налази на положајима за дејство, те да и ноћу може учествовати у одбијању напада.

12 — План за употребу и распоред артиљерије треба да је увек и благовремено утврђен.

13 — Ако једна јединица није у резерви, онда ни њена артиљерија не треба да се налази у резерви.

14 — И 1912 године моменти за употребу коњице били су кратки, па је зато треба тако водити да је при руци за употребу у тим кратким моментима.

На српској страни, на западном битачком крилу, налазила се Моравска дивизија I позива, а на турској страни 7 корпус.

Моравска дивизија I позива имала је, као и остале јединице 1 армије, да на додељеном отсеку сачека наређење за даљи рад, па је зато, према армиском наређењу, избила на положај на линији: с. Ваксинце — с. Табановце — с. Четирце. Њено десно крило било је наслоњено на Скопску Црну Гору, а сем тога, то крило и бок осигуравале су две побочнице јачине по један пешадиски пук и једна батерија. Једна од ових побочница била је у Кончулском теснацу (из Тимочке дивизије II позива), а друга (из Моравске дивизије I позива), упућена је 10 октобра изјутра преко Прешева гребеном Скопске Црне Горе за Скопље. Лево крило дивизије наслањало се на масив Никуљанског Виса.

Одбранбени положај Моравске дивизије I позива протезао се југоисточним падинама Скопске Црне Горе и југозападним падинама планине Рујена, које су биле раздвојене долином Бањске Реке (широком до 2 км). Главна одбранбена линија протезала се у висини с. Ваксинце — између с. Г. и Д. Табановце — Китка (к 534) код с. Четирце.

Особине одбранбеног положаја Моравске дивизије I позива, уопште узев, биле су повољне.

Бањском Реком (на секцији 1 : 100.000 обележена називима „Коњарска река" и „Кумановска река") положај је био подељен на два дела. Оба та дела уствари су падине, на једној страни Скопске Црне Горе а на другој планине Рујена. Једино на левом крилу положаја налазила се једна издвојена и заокругљена тачка (Китка, к. 534) са које се имала прегледност у правцу запада, југа и истока.

Блиски предтерен био је претежно откривен и омогућавао је јаку пешадиску ватру на блиским и средњим отстојањима, па и преко њих.

За управљање артиљериском ватром постојали су врло добри услови.

Долина Бањске Реке, широка око 2 км, тешко је могла да се брани с фронта, али је зато испред фронта могла да се оствари унакрсна пешадиска и артиљериска ватра.

Почивалов Рид и Црно Поље пружали су непријатељу заклон од ока при заузимању борбеног поретка за напад, али је даље наступање у правцу севера било осматрано са српских положаја. Положај Моравске дивизије I позива износио је по фронту у правој линији, око 8—9 км што је било много с обзиром на то да

је дивизија имала свега три пешадиска пука, а уз то је јачина непријатеља износила један корпус. Због тога је и командант Моравске дивизије, када је сагледао јачину и протезање турског нападног фронта, одмах осетио да није довољно јак, односно да му је положај доста развучен. Западно од Бањске Реке пролазила је железничка пруга, а источно друм. Источним делом положаја Моравска дивизија I позива везивала се са осталим снагама армије; он је обухватао знатно важнији теренски отсек, како за одбрану тако и за напад; претстављао је јачи ослонац за одбрану дивизије; са њега су се боље могле спречавати непријатељске акције долином Бањске Реке. Са свих тих разлога, правилно је поступљено што је овом делу положаја придат већи значај и што је био јаче поседнут.

Иначе, положај је био доста добро и марљиво утврђен и услови за једну упорну одбрану, ипак су били доста добри. На утврђивању положаја радило се од подне 9 октобра.

Распоред трупа Моравске дивизије I позива био је овакав:

1) десни отсек: 2 пешадиски пук и једна пољска батерија, од с. Ваксинца до Бањске Реке;

2) леви отсек:

— десни подотсек: 1 пешадиски пук (без 1 батаљона) и 2 пољске батерије, од Бањске Реке до потока западно од с. Четирце, са два батаљона на претстражи;

— леви подотсек: 1 батаљон 16 пешадиског пука и 3 пољске батерије, од потока западно од с. Четирце па, источно, закључно са Китком (к. 534);

— резерва левог отсека: 3 батаљона 16 пешадиског пука, позади левог подотсека;

3) дивизиска резерва: 1 батаљон 1 пешадиског пука, позади десног подотсека левог отсека;

4) главнина дивизиске артиљерије: 3 батерије, пласиране позади средине левог отсека.

Овом би се распореду могло учинити неколико примедаба.

Десни дивизиски отсек имао је слабу артиљерију. Ова је имала две улоге: подршку фронталне одбране свог отсека и дејство косом ватром испред фронта у долину Бањске реке, а за те две улоге није била довољна једна батерија.

Леви подотсек левог отсека био је слаб у пешадији — свега један батаљон. Ова је незгода донекле ублажена блиским присуством јаке отсечне резерве (три батаљона). За солидну одбрану треба имати и довољно јаку ватрену снагу, а ако за ову није требало више од једног батаљона, онда је на уштрб отсечне резерве требало појачати дивизиску резерву која је била исувише

слаба — свега један батаљон. Овај батаљон дивизиске резерве налазио се (позади десног подотсека левог отсека) даље од дивизиског командног места него ли резерва левог отсека (позади левог подотсека левог отсека).

Са овако слабом дивизиском резервом и оваквим распоредом командант дивизије прерано је остао без довољног утицаја на ток боја и он ће га моћи задобити тек када и ако добије појачања.

Још од подне 9 октобра Моравска дивизија I позива дошла је у додир са Турцима, што су ови обележили са неколико артиљериских зрна. Тога дана запажено је утврђивање на северној и источној ивици Куманова, а у току овог дана поподне, од турских трупа примећено је:

— патроле коњичког пука Моравске дивизије задржане су слабом пешадиском ватром на линији с. Слупчане — с. Д. Коњаре;

— у 13.50 запажена је пред дивизиским фронтом, у покрету према истоку једна непријатељска колона јачине око три пешадиска батаљона;

— на 3 км јужно од с. Д. Табановце запажен је један батаљон и једна батерија;

— у току ноћи 9/10 октобра запажено је доста живо патролирање турских коњичких патрола;

— сутрадан 10 октобра до 11 часова, нису добијени никакви нови подаци који би уносили више светлости у непријатељске намере.

На основи свега тога а и зато што 9 октобра српско командовање није имало никакве податке о турским снагама источно и југоисточно од Куманова, закључено је да се код Куманова налази нека слабија снага са задатком да брани сам град ради добитка у времену.

Због оскудице у подацима, 10 октобра око 7 часова упућен је у извиђање дивизиски коњички пук правцем с. Ваксинце—с. Слупчане. Међутим, дочекан ватром „Арнаута" пук је убрзо био приморан на повлачење. Тек око 11 часова јака артиљериска ватра на левом армиском крилу ставила је до знања да непријатеља има и источно и југоисточно од Куманова. Ово је био као неки знак за узбуну на који су трупе заузеле борбени распоред и команданти изашли на своја командна места.

Уствари, по заповести команданта Вардарске армије 7 корпус је имао одбранбену улогу: „...уложиће сву снагу у

одбрану код Куманова против непријатељских колона које наступају од Врања и од Паланке". Али је његов командант, видећи да 5 и 6 корпус наступају и да су пришли близу српских положаја одлучио да и његов корпус отпочне напад. Тако се око 15 часова Турци почеше спуштати у долину Коњарске речице. У току напада лево турско крило, које је наступало у правцу с. Мале Коњаре, било се нешто више истакло. Фронт непријатељског напада износио је око 3—4 км. Ова ширина фронта и густина у непријатељском распореду, створили су утисак код команданта Моравске дивизије I позива да се ради о једном озбиљном нападу, и он се одлучио да одмах затражи помоћ од суседних дивизија — Тимочке II и Дринске I позива.

По подацима из српских извора, још око 12 часова било је запажено наступање турских снага од с. Корије ка с. Ваксинцу и до с. Д. Коњаре ка Табановцу, — а, убрзо потом, и подилажење ка Црном Пољу и Почиваловом Риду (3 односно 4—4,5 км североисточно од Куманова). На ове непријатељске снаге отворена је ватра са левог дивизиског отсека. Око 14 часова турски нападни талас почео је да избија на линију: Бело Брдо — Црно Поље — Почивалов Рид (4—5 км удаљену од стрељачког строја Моравске дивизије I позива), на који српска артиљерија отвори ватру. Србима се учинило да су и ове турске снаге упућене као појачање левог крила турске нападне групе. Под тим утиском Срби су дошли на идеју да се изврши испад, како би се Турцима спречила концентрација снага према српском левом крилу.

Јака артиљериска борба са правца источног битачког крила појачавала је уверење да чисто одбранбено држање овде на западном крилу не би било у складу са жестином боја на обратном крилу и оно добија израза у отвореном предлогу и захтеву пешадиског мајора Милана Маринковића, команданта 2 батаљона 1 пешадиског пука, да се изврши испад. Ово је питање конкретно постављено на командном месту команданта 1 пешадиског пука, који се налазио у центру дивизиског распореда. Командант пука је у почетку стајао на гледишту да се, с обзиром на улогу и задатак дивизије, не може прећи у напад пре но што се добије одобрење од команданта дивизије. Командант поменутог батаљона енергично се заложио за испад са циљем да се на непријатељски напад на лево крило армије, на десном крилу, одговори нападом, активном акцијом и да се на тај начин спречи идејно и материјално повезивање турских нападних акција. На

њега је свакако мучно утицало и то што се тамо, на левом армиском крилу водила јака борба, а у непосредном суседству цела српска дивизија стоји без акције па, ко вели: „Сад само и ми треба да стојимо у месту, па ће нам лепо ићи!” Својим патриотским заносом и енергичним држањем он је придобио и команданта пука и команданте батаљона свога пука, као и суседног команданта батаљона из 16 пешадиског пука, те је тако пет батаљона извршило испад на турске снаге. Командант пука, пошто је пристао на идеју свога потчињенога доследно је потпомагао њено извршење ватром своје отсечне артиљерије, а сем тога, издејствовао је да то учини и главнина дивизиске артиљерије.

Када су Турци пошли уз северни нагиб Коњарске речице, били су дочекани јаком пешадиском ватром српских испадних батаљона са блиског отстојања. Овај ватрени сусрет био је тако снажан да је зауставио Турке и приморао их да се повуку из долине Коњарске Реке. По сећању једног учесника, дошло је и до борбе прса у прса у којој су Срби надвладали.

Овај испад испунио је, такорећи, први битачни дан на западном армиском крилу. Иницијатор испада је погинуо, али је испад успео. По сећању напред поменутог учесника испад је и Србе коштао прилично великих губитака, али су Турци морали да се повуку на линију Почивалов Рид—Црно Поље—јужно од с. Д. Коњаре.

Пред десним крилом Моравске дивизије није било борбе.

Придошли пук из дивизије друге армиске линије (Тимочке дивизије II позива) није био ангажован у боју, али га је командант Моравске дивизије I позива задржао преко ноћи позади свог левог крила као једино расположиву дивизиску резерву.

Из суседне дивизије лево (Дринске дивизије I позива), у току ноћи, спуштен је један пешадиски пук у висину левог крила Моравске дивизије I позива, али и он није био ангажован у борби, те је сутрадан стајао на расположењу команданту дивизије.

На овом битачном крилу рад Турака, тј. 7 корпуса укратко је изгледао овако:

9 октобра у 15 часова Фети-паша издао је своју заповест. Изнећемо неке, главне одредбе ове заповести, сматрајући да је врло корисно упознати се са њеном садржином:

1. неколико непријатељских маршевских колона опажено је на правцима Ваксинце, Табановце, Карабичане и Четирце;

2. 5 и 6 корпус доспели су данас са својим челима код Орашца (14 км југоисточно од Куманова) и код Мургаша (8 км источно од Орашца);

3. према овоме јасно је да непријатељ намерава напад на Куманово. За сутра треба очекивати битку;

4. 7 корпус мора створити време осталим корпусима да се развију за битку, те ће се стога одлучна борба примити на утврђеном положају;

5. Скопска дивизија и 19 дивизија биће на положајима, који су им већ раније одређени. Обе дивизије осматрају и обезбеђују: Скопска, путеве Куманово — Слатина — Егри Дере и Куманово — Паланка, као и терен пред својим фронтом; 19 дивизија путеве Коњаре — Зир и Оризар. Ова ће дивизија са једном четом поседати село Слупчане.

У подацима се не говори ништа о српским снагама које се налазе источно од с. Четирце, тј. о Дринској и Дунавској дивизији I позива. Такво непотпуно давање података само је могло бити од штете, јер ће доцније појава ових трупа деловати изненађујуће.

Фети-паша је очекивао српски напад на Куманово, па додаје: „За сутра треба очекивати битку”. Срби ће, истина, напасти Куманово, али не сутрадан 10 октобра, него 11 октобра и, не само Куманово, већ ће се напад извести на целом фронту између Скопске Црне Горе и р. Пчиње. У тој бици, бар у почетку, 7 корпус имаће да се држи одбране на утврђеним положајима, сходно заповести Зеки-паше од 7 октобра по којој је 7 корпус „имао да уложи сву снагу у одбрани Куманова против непријатељских колона које наступају од Врања и Криве Паланке”.

Дакле, у почетку битке, 7 корпус имао је да се држи одбрамбено. Он је тако и радио, па је у напад прешао тек када је видео да су 5 и 6 корпус били већ одмакли са нападом. На десном крилу налазила се Скопска редифска дивизија, а на левом 19 низамска дивизија. По томе би се могло судити да је Фети-паша придао већи значај своме левом крилу, што је за Србе било повољно, јер је изведени српски напад наишао на редифске трупе, које су биле по квалитету слабије од низамских.

У својим мемоарима Зеки-паша ни једном речју не спомиње српски испад, већ наводи да је и 7 корпус напредовао 10 октобра. Ово је тачно утолико, што се он, збиља, у току овог дана помакао напред, јер је изашао из одбранбеног положаја. Али, после српског испада, 7 корпус је био задржан и одбијен, те се повукао до сутрашњег полазног положаја за напад, који се налазио за 1,5 км северније од одбранбеног положаја.

Вредно је напоменути још и ово: Зеки-паша наводи у својим успоменама како је 10 октобра по подне добио извештај из 7 корпуса да пред овим уопште нема Срба, а на правцу Табановце била је у акцији турска коњичка дивизија. Ово се наводи зато да би се видело како се у рату могу добити и најапсурднији извештаји.

Прелаз 7 корпуса у напад, у складу је са радом осталих два корпуса и са општом ситуацијом, али, било би боље да је предузет око два часа раније.

Општи поглед на бој на западном битачком крилу

По задатку Срби су овде имали да буду спремни и за одбрану ако би били нападнути. Турци су их напали, а Срби су одговорили једним испадом. Техничка припрема за евентуалну одбрану на српској страни била је доста добра: утврђивање, распоред трупа, организација артиљериске ватре и везе на положају били су задовољавајући. Добијени контакт са непријатељем произвео је приличну опрезност, те се може рећи да овде није било изненађења као што га је било на левом армиском крилу.

Турци су извршили напад добрим правцем левом обалом Бањске Реке — али доцкан, тек око 14.00 часова. С обзиром да је Турски главни напад био изведен источним крилом, 7 корпус је требало да отпочне напад, бар једновремено са 5 и 6 корпусом, али је у том задоцнио, као што смо раније нагласили, око 2 часа. Због овог задоцњења, напад јединица 7 корпуса имао је изглед насилног (брзог) напада, чија је кртост брзо сломљена српским испадом.

Код Срба се још у почетку турског напада појавила идеја да се одговори не одбраном, него снажним испадом. Патриотски занос, потстакнут предосећањем да битачни сукоб узима знатно бржи и одлучнији ток но што се мислило у вишим командним инстанцијама, одлучио је у прилог испада. Иницијатор је погинуо са знатним бројем својих другова, али је резултат успеха имао, не локални, него битачни значај.

Успеху овог испада много је допринело то што су при сукобу Срби били на надвишавајућем земљишту. Ипак, важнији фактор био је морал српских војника и његових ближих старешина.

У српском официрском кору много се дискутовало о овом испаду. У дискусијама су постављана ова питања:

— шта би било да није извршен испад?

— шта би било да испад није успео?

— где је био већи ризик?

С обзиром на фортификациско појачање положаја, распоред Моравске дивизије, благовременост осматрања покрета 7 корпуса и знатно бољи рад код ове дивизије, 7 корпус би у нападу сигурно био задржан. У том случају заноћило би се у тешњем контакту. Турци би као нападачи претрпели сразмерно веће губитке. Обе би стране биле јаче međусобно везане а Моравци би се друкчије осећали да су Турци били на 500—600 м, него када су знали да до њих има 2—3 км. Да није било испада, 7 корпус би слободно могао да изводи обухват левог крила Моравске дивизије.

Укратко, да није било српског испада, не би било неких фаталних последица по Србе, али би ситуација у погледу морала и иницијативе у раду била знатно умањена код Срба.

У вези боја на западном битачком крилу расправљано је питање тражења помоћи од стране команданта Моравске дивизије I позива од суседних дивизија, па му се замерало да је он то учинио прерано. Овде је међутим много важније питање: да ли је уопште требало тражити ово појачање?

Командант Моравске дивизије I позива имао је на расположењу само три пешадиска пука, а у својој резерви само један батаљон. Лево крило било му је ненаслоњено. Пред његовом дивизијом непријатељ је кренуо у напад који нимало није личио на демонстрацију. У нападу су учествовале две дивизије, а на српској страни, ова јачина је била оцењена око једне дивизије српске формације. Да је командант 1 армије био тада на осматрачници команданта Моравске дивизије I позива, свакако би наредио да један део армиске резерве (стварно из Тимочке дивизије II позива) приђе ближе деснокрилној дивизији, а централној да делом својих снага осигура лево крило Моравске дивизије I позива, те да се сукоб може водити са повољнијим односом снага. Пошто командант армије није био на лицу места, а сукоб је могао да узме бржи ток, командант Моравске дивизије I позива добро је урадио што је тражио помоћ и то баш у правом моменту. Резерва, уопште узев, врши извесну психолошку улогу и пре но што је ангажована, те је због тога командант Моравске дивизије I позива желео да не буде без резерве.

Како је Тимочка дивизија II позива већ раније била ослабљена за једну трећину снага, одашиљањем побочнице у Кончулски теснац, то је, одузимањем још једног пука, ова дивизија остала са једним пешадиским пуком, две батерије и једним пионирским батаљоном (коњички дивизион већ је био сједињен са коњичким пуком Моравске дивизије и није био у саставу своје дивизије). Ту раскомаданост требало је што пре отклонити. Доцније

ћемо видети не само да то није учињено, него и последице које су из тога произашле, а изнећемо и начин како је и ово могло бити отклоњено.

Долазак једног пешадиског пука Дринске дивизије I позива у висину левог крила Моравске дивизије I позива није реметио доцнији рад Дринске дивизије.

Зашто Дринска дивизија I позива није учествовала у бици првог битачног дана?

Команда 1 армије наредила је да дивизије прве линије застану на линији с. Ваксинце, с. Четирце, с. Нагоричане и да ту сачекају наређење за даљи покрет. По том наређењу, Дунавска дивизија I позива имала је да застане на Никуљанском Вису. Да би наређење било потпуније, армиска команда је требало да одреди линију положаја на којој би се примила одбрана у случају непријатељског напада за време очекивња наређења за продужење покрета. Армиска команда то није учинила и тај је пропуст био један од узрока што Дринска дивизија I позива није узела учешћа у првом битачком дану.

Који су други узроци?

Извиђачка служба није била организована, вероватно зато што се сматрало да ће Коњичка дивизија обавити тај посао пред целим армиским фронтом и што се рачунало да ће до битке тек доцније доћи.

Свој коњички пук командант Дринске дивизије држао је код дивизиске резерве.

Командант Дунавске дивизије I позива, који је осећао највећу потребу за садејством са Дринском дивизијом, обратио се за њену помоћ тек при крају дана (10 октобра).

Командант Моравске дивизије I позива, као што је напред речено, тражио је благовремено помоћ од Дринске дивизије I позива, али је тај захтев стигао, такође, тек при крају дана.

Команданту Дринске дивизије I позива сугерирало се да ће се главни догађаји одигравати јужније, те се стога овог дана налазио код дивизиске резерве, позади положаја предвиђеног за борбу.

Један састанак команданата дивизија 9 октобра по подне или 10 октобра изјутра, могао је утаначити значајне мере за отклањање овако грубог пропуста у узајамном потпомагању и садејству у току битке.

Командант Дринске дивизије I позива требало је да предузме све мере, те да и по личној иницијативи може целисходно да поступи ако дође до непријатељског напада пре пријема наређења за даљи покрет. У том циљу морао је:

— да организује и изводи јаку извиђачку и осматрачку службу;

— да организује и одржава трајну везу са суседним дивизијама прве армиске линије као и са Дунавском дивизијом II позива која је била у другој линији, а, преко ње, и са армиском командом.

Од свега овога готово ништа није било учињено. Вероватно због предубеђења да ће се већи догађаји одигравати јужније.

Интервенција Команде 1 армије и Врховне команде у току првог дана битке и по завршетку тога дана

10 октобра око 9 часова, баш када је отпочела битка, Команда 1 армије наређивала је шта ће се радити 11 октобра, што је знак да она тада није ни помишљала да ће се истога дана, 10 октобра, одиграти први дан битке.

У току првог дана битке, ни пре почетка турског напада ни после тога, нико из армиског штаба није долазио на лево крило армије да би осетио озбиљност и јачину туског напада. У исто време нико из армиског штаба није био ни у близини Никуљанског Виса да би одатле посматрао бој на левом армиском крилу и издао потребна наређења команданту Дринске дивизије I позива, чија је дивизија целог дана остала неангажована у бици.

Командант 1 армије био је овог дана на осматрачници команданта Моравске дивизије I позива око 16 часова, али је однео такав утисак да је сматрао да нема потребе да се ма шта наређује у погледу вођења битке. Начелник штаба 1 армије, при сусрету са командантом Тимочке дивизије II позива, рекао је овоме: „Т у р а к а и м а м а л о, а и н а ч е и о т с т у п а ј у".

Испад извршен у Моравској дивизији I позива, одиграо се у доцнијим поподневним часовима, па је било доцкан да се, у вези резултата испада, нешто нареди у погледу вођења битке до краја првог битачког дана.

У свом првом извештају Врховној команди о догађајима 10 октобра, армиска команда је изјавила да до пада мрака првог дана битке није добила ниједан извештај од потчињених командана дивизија о бојевима који су вођени на фронту армије. Овај је извештај послат у првом делу ноћи 10/11 октобра и њиме

се јављало да су Турци напали Дунавску и Моравску дивизију I позива, али да су одбијени и да су се, после овога, Турци задржали на полазним положајима за напад.

Дакле, у току првог дана битке Команда 1 армије није издала ниједно наређење које би се односило на почетак и вођење битке овог дана.

Још је мање могла нешто, у том правцу да нареди Врховна команда, јер је на то нико од потчињених команданата није потстакао својим извештајима или предлозима.

Истина, Врховна команда је наредила 9 октобра продужење наступног покрета са линије Табановце—Четирце—Нагоричане (а не заметање битке) на линију с. Булачане — Н. Село. — с. Биљановце — с. Слатина, не прецизирајући време поласка, а Команда 1 армије прецизирала је време тог поласка за 6 часова 11 октобра, дакле, време које ће спадати у други, а не први дан битке. Врховна команда је о овоме била извештена и ништа није изменила.

Закључци и поуке

Недостатак утицаја Команде 1 армије на догађаје првог битачког дана дошао је услед крајње необавештености, чији су узроци:

а) слаба даљна и блиска извиђачка служба;

б) слабо праћење догађаја од стране армиског штаба. Један његов орган требало је да осване на Никуљанском Вису са задатком да осматра шта се и где догађа и да о томе извештава штаб, независно од дивизиских извештаја;

в) слабо развијене везе;

г) слабо развијена пракса да се извештаји шаљу вишој команди.

При оваквим околностима, разумљиво да је морао изостати и утицај Врховне команде.

Општи поглед на први дан битке

Први дан битке састојао се из два посебна боја, чија повезаност на српској страни није била успостављена ниједним специјалним наређењем, сем што су оба за своју земљишну основу имали делове (крила) једног истог, унапред одређеног, армиског положаја. Ни међусобним обавештењима дотичних команданата ови бојеви нису били повезани. Јака артиљериска ватра на левом

армиском крилу била је потстакла једног млађег официра на снажан испад на обратном армиском крилу, те су се, са српске стране, ова два боја колико-толико повезала. Због тога и због крајње необавештености о непријатељу, првог дана битке учествују на турској страни свега две од пет пешадиских дивизија!

Са турске стране битка је отпочела плански. У нападу је учествовала цела битачка група Вардарске армије, са врло добрим груписањем, нападајући са 2/3 снага на главном правцу напада. Срби су били тактички изненађени, али су, ипак, одржали своје положаје, истина по цену великих губитака у левокрилној дивизији и њеног онеспособљења за сутрашњи напад. На помоћном правцу напада, турско лево крило кренуло је у напад доцније и било је убрзо заустављено па чак и одбачено, а боље би било, по Турке, да је и оно пошло у напад када и обратно крило.

Дакле, први дан битке се завршио ангажовањем целе турске нападне групе, јаком потрешеношћу српског левог крила и одбијеним турским нападом на обратном крилу, али и са 3/5 неангажованих снага на српској страни.

На завршетку првог битачног дана међусобни фронтови су стајали овако:

— на западном армиском крилу фронт је остао углавном непромењен, са извесним померањем српске претстражне линије само у центру Моравске дивизије I позива;

— фронт турског центра био је окренут више према североистоку него према северу, те је тако имао изложено лево крило према српском центру;

— турско десно крило било је напоредо са српским левим крилом и у тесном контакту с њим.

У случају даље српске одбране повученост центра могла би довести до наткриљавања српских крилних дивизија, а при српском прелазу у напад лево крило турске нападне групе (лево крило 6 корпуса) било би изложено удару српског центра.

По свршеном првом битачном дану однос у замору противничких снага био је овај:

— на западном крилу замореност је подједнака, али се Срби могу ојачати једном свежом дивизијом;

— на центру Срби располажу једном свежом дивизијом I позива, а Турци имају једну редифску дивизију (можда не целу), која је мало слабије била ангажована у борби;

— на источном крилу Срби имају једну свежу и једну врло потресену дивизију, а Турци три, од којих једна већим делом није била у борби, а друге две су биле мање потресене него српска дивизија која је водила бој овог дана на овом крилу.

Тактички поступци

На западном крилу имамо турски напад са артиљериском и пешадиском ватром, на шта су Срби одговорили артиљериском ватром, испадом који је подржан блиском пешадиском и артиљериском ватром. Резултат испада био је да су Турци прекинули свој напад.

На источном крилу, на једном дивизиском отсеку, употреба пешадиске и артиљериске ватре била је уредна и ефикасна, а на другом дивизиском отсеку (левом) тактичка употреба артиљерије била је врло рђава, тако да се слободно може рећи да је на отсеку где се одигравао најжешћи бој, српска одбрана почивала, готово једино на пешадиској ватри и да је, због тога, пешадија преживљавала најтежу борбену кризу у којој замало да није дошло до губљења положаја на Младом Нагоричану.

Дејство турске артиљерије 6 корпуса, неузнемириване са српског центра, било је, такође, управљено на српско лево крило, а један српски артиљериски дивизион на једном отсеку Дунавске дивизије I позива носио се са артиљеријом двеју турских дивизија (Битољске редифске и 17 низамске) благодарећи врло доброј техници гађања и рђавој техници турске артиљерије. Са оног другог дивизиског отсека (левог) дејствовала су свега 1—4 топа, у разним моментима боја против артиљерије 13 низамске дивизије и 1—2 батерије Штипске редифске дивизије, а све то због рђаве тактичке употребе артиљерије на овом отсеку и у дивизији.

Пешадиска ватра била је довољно примењена на обема странама, али се има утисак да је српски пешак поклањао већу важњу својој пушчаној ватри, што се јасно испољило при српском испаду на западном битачном крилу, где је турски напад брзо заустављен и одбачен, претежно јаком, блиском пушчаном ватром, а наравно и налетом пешака. Техника пешадиске ватре у Српској војсци била је на приличној висини.

Службени извори не спомињу овога дана борбе прса у прса, али један учесник изјављује да их је било при испаду 1 пешадиског пука на десном крилу 1 армије.

Закључци и поуке

На српској страни, првог битачног дана, изостала је потпуно интервенција Команде 1 армије и Врховне команде, али је она надокнађена:

— жилавошћу и добром пешадиском ватром;

— врло добром техником гађања српске артиљерије;

— иницијативним радом нижих старешина, од пуковских команданата па наниже, и изванредним моралом војника и њихових старешина.

На турској страни, битачни напад је извођен по добром плану, али без отсудних резултата услед недовољно јаког морала, што је довело до слабог залагања, и због слабе технике артиљериског гађања. Велики недостатак код Турака произашао је и из тога што њихов напад није био изведен у једном замаху са наткриљавањем, него је акт наткриљавања, временски, дошао доцније.

Поуке су саме по себи, из горњег разумљиве.

Глава седма

ДРУГИ ДАН БИТКЕ

Да ли су, уколико и кад, пре почетка другог дана битке, Врховна команда и Команда 1 армије извршиле неки и који утицај на извођење битке другог битачног дана

9 октобра 1 армија избила је на линију: Табановце—Четирце —Нагоричане, која јој је била одређена од стране Врховне команде и на којој је требало да сачека наређење за продужење покрета. Ово је наређење издато зато да би се извесним застојем на поменутој линији дало времена 3 армији да се приближи 1 армији. Међутим, Врховна команда је истог дана издала наређење за продужење покрета до линије с. Булачане—Ново Село—с. Биљановце —с. Слатина. На тај начин овај циљ застоја није био остварен. Зашто је то учинила Врховна команда? Зато што је 9 октобра имала извештај да 2 армија тога дана долази на Страцин (што је значило да на правцу Крива Паланка—Куманово нема непријатеља), што из 1 армије није имала извештај о близини јачих непријатељских снага и што је хтела да се дочепа јужних падина Скопске Црне Горе, те да тако загрози и Скопљу и отступници турских снага на Косову. При претпоставци да су обавештења о непријатељу била добра, ови би се разлози могли усвојити. Жељено време за примицање 3 армије могло се добити и на новом армиском маршевском циљу.

Напред означена линија, с. Булачане—Слатина, изабрана је врло добро и претставља изванредну маневарску идеју — угрожавање позадине непријатељских снага на Косову и Скопској Црној Гори. Армиска је команда, свакако у вези неког телефонског разговора, била издала наређење у истом духу, али пре пријема наређења Врховне команде, и за армиски маршевски циљ узела линију: Узунцова (Дуга Њива)—Ново Село—Бизлим—Агино Село (Ага Кеј)—Зубовски Рид и према томе, издала и своје наређење

О. бр. 100, које је уједно садржавало и организацију покрета. Ово је наређење врло значајно, јер ће се по њему имати да ради 11 октобра, тј. другог дана битке. То је наређење у целости гласило:

„Наша II армија продирући преко Криве Паланке заузела је Страцин и Кратово, наша III армија заузела је Подујево и Приштину.

По добивеним подацима пред нашом армијом налази се известан део турске снаге око Куманова и на правцу Куманово—Мургаш (10 км јужно од с. Војника).

Наређујем:

Да I армија продужи наступање и то:

Моравска дивизија I позива са одредом на Ваксинцу и без Сеферског одреда правцем преко Куманова на линију Узунџова (Дуга Њива)—Ново Село.

Дринска дивизија I позива правцем преко Зебрњака—Бизлим на косу између Бизлима и Агиног Села (Ага Кеј).

Дунавска дивизија I позива на косу Зубовски Рид.

Тимочка дивизија II позива без Кончулског одреда, наступаће за десним крилом Моравске дивизије I позива.

Дунавска дивизија II позива доћи ће на Младо Нагоричане.

Коњичка дивизија продужиће рад у смислу добивене заповести О. бр. 61.

Градски артиљериски пук наступаће до Табановца, хаубички пук до Четирца.

Рефлекторско одељење код Биљача.

Одржавати међусобну везу и узајамно се помагати.

Почетак кретања 11 окт. у 6 часова јутра“.

По овом наређењу покрет је имао почети 11 октобра, што је било добро, јер је њиме био дат бар један дан — 10 октобар — за приближавање 3 армије 1 армији, али линија која је узета за армиски маршевски циљ (Узунџова—Зубовски Рид) била је несразмерно мање маневарска но линија Врховне команде. По армиском наређењу и крила и центар армије померају се у правцу југа подједнако, без изражене тежње у погледу угрожавања позадине непријатељских снага на Косову и Скопској Црној Гори. При таквом покрету 1 армије и, на случај турског долажења с југа, иде се на чист фронтални сукоб.

10 октобра одиграо се први дан битке, 11 октобра требало је продужити битку. Међутим, по армиском наређењу, извршење горње заповести имало је отпочети 11 октобра. 10 октобра, када је армиска заповест О. бр. 100 израђена, није се ни мислило да ће се

10 или 11 октобра водити битка, па се, када је око поноћи 10/11 октобра армија обавештена (преко свог ордонанс-официра) о тешком боју који је имала Дунавска дивизија I позива и о томе да је она толико потресена, да 11 октобра неће моћи да пређе у напад, одмах се поставило питање: може ли армиска заповест О. бр. 100 да поднесе и за нову ситуацију, на коју се није ни мислило онда када је она израђивана, или се она мора заменити новом заповешћу? Армиска команда је одлучила да ову заповест остави у важности, а да је допуни само одредбом: да Дунавска дивизија II позива потпомогне Дунавску дивизију I позива у вези армиског наређења О. бр. 100 од 10 октобра.

Да видимо колико је ова заповест одговарала новоствореној ситуацији.

Армиском заповешћу предвиђено је да дивизије отпочну своје покрете у 6 часова, међутим ,оне нису биле у истим условима. Централна дивизија прве линије била је повучена у односу на крилне најмање за један час кретања. Левокрилна дивизија била је потресена и није могла да пређе у напад пре но што јој дође појачање, а оно, како је наређење схватио командант Дунавске дивизије II позива, није могло да стигне до 6 часова, тј. до времена одређеног за почетак напада. Деснокрилна и централна дивизија могле су поћи једновремено, те да деснокрилна дивизија својим истицањем грози непријатељском боку пред централном дивизијом, а ова је могла напредовати у времену док се левокрилна дивизија налазила још у одбрани, те да овој чини услугу сличну оној коју њој чини деснокрилна дивизија. Само је требало предузети мере да левокрилна дивизија буде што пре ојачана, те да не буде разбијена до времена доласка појачања и да би могла, са што мање временске разлике, да усклади свој покрет са покретом осталих армиских снага. То најглавније питање није било решено и доцније ћемо видети да ће због тога Дунавска дивизија I позива 11 октобра поново пролазити кроз тешку борбену кризу.

Армиском заповешћу одређени су објекти појединим дивизијама, који су се у армиском маршевском циљу додиривали и у заједници чинили природну целину. Ти су објекти били удаљени по 10—15 км, тј. толико као што се дају када је у питању маршевање или надирање за слабијим непријатељем. Међутим, када се изводи напад, нападни објекти се узимају ближе полазном положају за напад. У овом случају за дивизиске нападне објекте могли су се узети јучерашњи непријатељски полазни положаји за напад (с. Режановце—Црно Поље—Почивалов Рид—Зебрњак—Пударница—Големи Рид—Зубовски Рид).

У погледу довођења у склад дивизиских нападних акција, у армиској заповести није речено ништа. Дивизије су имале да се крећу ка својим објектима и пошто им ништа друго није било наређено, а команданти дивизија нису решили питања тактичког садејства, то им није остало ништа друго него да један према другоме подешавају покрете старајући се да нико много не изостане.

Коњичкој дивизији је наређено да продужи рад у духу заповести О. бр. 61, тј. заповести којом је био наређен први покрет 1 армије по завршеном стратегиском развоју, а, међутим, она то није могла да учини ни 10, акамоли 11 октобра, јер је битком била везана за битачно поље.

Армиској артиљерији није било наређено где да се пласира за дејство, већ су јој била одређена само места до којих треба да изврши покрет.

Укратко, армиском заповешћу О. бр. 100, која је издата 10 октобра, а допуњена 11 октобра, извршен је извесан утицај на рад другог битачног дана, и то у следећем:

—наређена је офанзивна акција, истина не за напад него за наступање;

— дивизијама су одређени нападни објекти, а тиме и зоне покрета;

— време почетка покрета;

— овим одредбама била је, у знатној мери, загарантована обједињеност у раду, али и не и неки планирани рад при извођењу напада, услед чега су дивизије радиле, мање више, свака за себе, али просторно тесно једна уз другу.

Иначе, у току 10 и ноћи 10/11 октобра, ни Врховна команда ни Команда 1 армије нису издале никакво друго наређење, којим би се изражавао утицај на извођење битке другог дана. До овога је дошло услед тога што су биле потпуно необавештене о величини, значају и току догађаја првог дана битке.

Ако се резимира горе изнето, моћи ће да се извуку следећи закључци:

— неверица да би се у овој области могли одиграти велики сукоби умањивала је пажњу на стварне догађаје;

—због тешког прилаза левом армиском крилу, армиски штаб је остао необавештен о главном турском нападу и о значају сукоба првог битачног дана;

— због рђаве службе обавештавања армиска команда је доцкан дошла до сазнања о догађајима на свом левом крилу, те је била принуђена да остави да се други дан битке изводи по њеном наређењу које није било у потпуном складу са стварном ситуацијом. Услед тога је и други дан битке знатно мање диригован но што је то могло да буде.

Из овога се може извести један важан закључак: у рату треба истрајно проверавати реалност својих претпоставки и само кад се то не може учинити треба радити по њима, али увек стварајући могућности да се изађе у сусрет догађајима који би избили ван сопствених претпоставки.

Други дан битке на центру код Дринске дивизије I позива

Првог дана битке, Дринска дивизија I позива налазила се на Никуљанском масиву и није учествовала у бици. Тек предвече један њен пешадиски пук (5) био је упућен напред до у висину левог крила Моравске дивизије I позива, наспрам с. Четирце. Око 3 часа 11 октобра наређено је и 4 пешадиском пуку да изађе у висину десног крила Дунавске дивизије I позива. Померање ова два пука није довело до њиховог ангажовања у борби одвојено од боја који ће водити 11 октобра њихова дивизија.

Услед слабе службе блиског извиђања дивизија је имала врло мало података о непријатељу. У опису боја своје дивизије командант Дринске дивизије I позива овако је резимирао своју замисао о непријатељу: „Он је снажно напао Дунавску дивизију I позива са дупло јачом снагом на једном и Моравску дивизију I позива на другом крилу". При таквом схватању непријатељевог рада и распореда, командант Дринске дивизије I позива био је одлучио да заузме Зебрњак и изврши пробој непријатељског фронта.

Ова је одлука била јасна, проста, добра и претстављала је израз одлучности. Зебрњак је био стуб турског центра и са њега се могло грозити леђима 7 корпуса испред Моравске дивизије I позива, па га је требало сигурно и што пре заузети.

Раније изнето да је Зеки-паша упутио два корпуса (5 и 6) против левог крила 1 српске армије, а 7 корпусу стављено је у задатак да послужи као пиво за маневар десног крила Вардарске армије. У таквој улози 7 корпус је требало да држи у шаху и српски центар (Дринску дивизију I позива) и десно крило (Моравску дивизију I позива); а у ствари, он је био развијен само према Моравској дивизији.

Левокрилна дивизија (Битољска редифска дивизија) главне ударне масе Вардарске армије, истина, налазила се у зони испред Дринске дивизије I позива, али је фронтом била оријентисана

према десном крилу Дунавске дивизије I позива. Зато је Дринска дивизија I позива 11 октобра, имала пред собом једну турску (Битољску редифску) дивизију, али фронтом окренутим према Дунавској дивизији, због чега је ова, на брзу руку и у току напада, морала да ствара нов фронт према северу. Разумљиво је да командант Дринске дивизије није имао овако јасну претставу о непријатељском распореду, али је тај распоред био углавном врло повољан за његову дивизију.

Ова турска дивизија није била много ангажована у борби првог дана битке (на њеном левом крилу пешаци нису били пришли ближе од 600—700 м стрељачком строју 9 пешадиског пука), али је зато била тучена доста добром артиљериском ватром 1 артиљериског дивизиона Дунавске дивизије, чији је један рафал тако био дохватио један батаљон (Охридски) да се у току ноћи 10/11 октобра сав разбежао. То је био моменат који је јако ослабио морал људства ове дивизије.

Ово стварање новог фронта имало је утицаја и на рад артиљерије ове турске дивизије, јер се она, као што ће се видети доцније, морала да извлачи са старих положаја непосредно пре наступања одлучне фазе боја.

Према сопственој процени ситуације и земљишта, командант Дринске дивизије I позива издао је ноћу 10/11 октобра следећу заповест за напад:

„1.) 4 пешадиски пук креће у 3 часа изјутра правцем Зебрњак—Бизлин; што пре да се наслони на десно крило Дунавске дивизије првог позива на нагоричанском положају у циљу потпомагања рада ове дивизије. Десно ступити у везу са 5 пешадиским пуком.

2.) 5 пешадиски пук креће у 6 часова правцем Зебрњак—Бизлим, одржавајући везу десно са Моравском дивизијом I позива и лево са 4 пешадиским пуком.

3.) 6 пешадиски пук за 5 пешадиским пуком полази у 6 часова изјутра.

4.) 17 пешадиски пук у 6 часова изјутра за 4 пешадиским пуком.

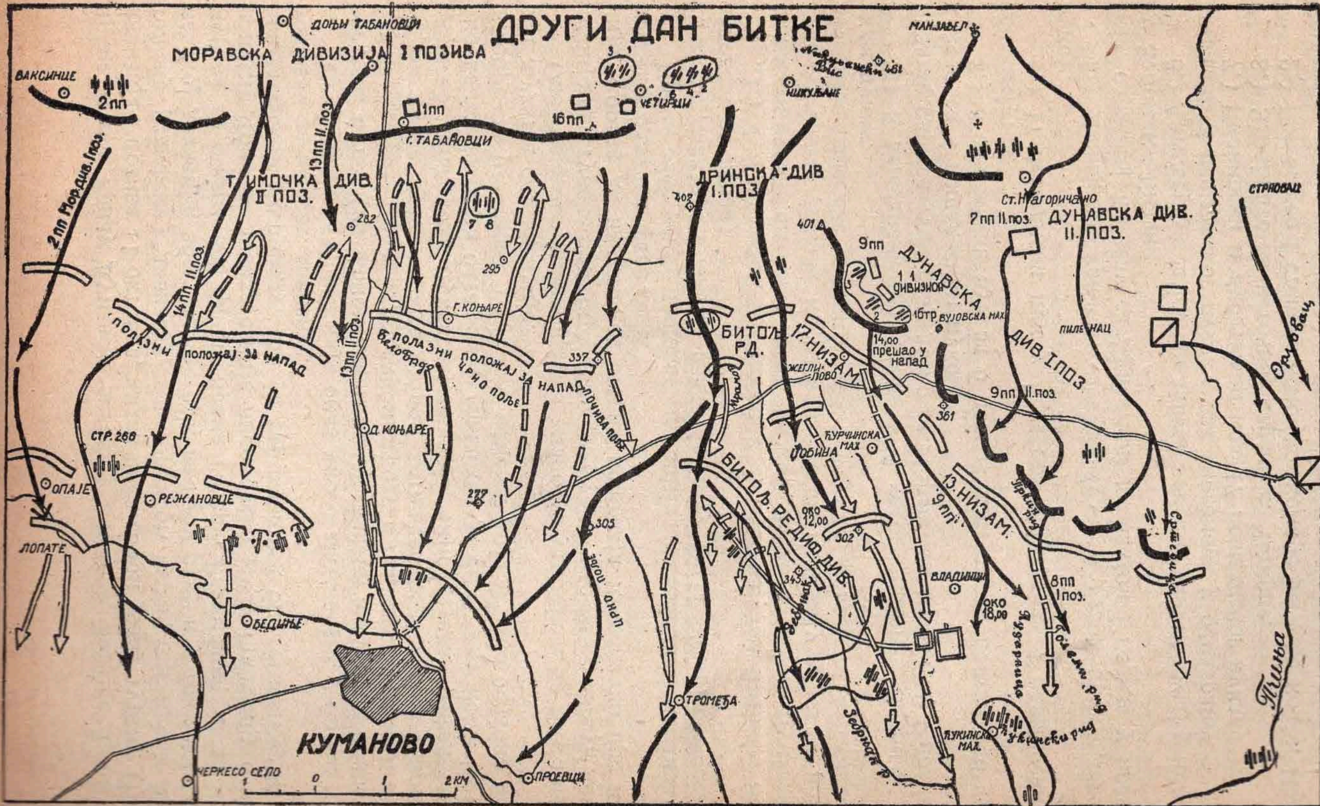
5.) Дивизиски коњички пук да буде на левом крилу дивизије, одржавајући везу са Дунавском дивизијом I позива у правцу Зебрњак—Бизлим.

6.) Артиљерија са једним дивизионом заузеће положај у циљу помагања 4 пешадиског пука, а два дивизиона у осматрању.

7.) Пионирски полубатаљон код 17 пешадиског пука.

8.) Завојиште на источној страни с. Четирце.

9.) Борни део I степена колонске коморе да дође код с. Исл. Сушева.



ДРУГИ ДАН БИТКЕ
ДОЊИ ТАБАНОВЦИ
МОРАВСКА ДИВИЗИЈА I ПОЗИВА
ВАКСИНЦЕ
2пп
1пп
Г. ТАБАНОВЦИ
16пп
ЧЕТИРЦИ
НИКУЉАНЕ
МАНЗАВЕЛ
ТИМОЧКА ДИВ. II ПОЗ.
2пп Мор.див. I поз.
13пп II. поз.
14пп. II поз.
282
7 8
295
Г. КОЊАРЕ
ПОЛАЗНИ ПОЛОЖАЈ ЗА НАПАД
ПОЛАЗНИ ПОЛОЖАЈ ЗА НАПАД
Белобрдо
ЦРНО ПОЉЕ
337
Почива поље
ДРИНСКА ДИВ I. ПОЗ.
402
401
Ст. Нагоричано
2 пп II. поз.
ДУНАВСКА ДИВ. II. ПОЗ.
СТРНОВАЦ
9пп
дивизион
16тр
ВУЈОВСКА МАХ
ДУНАВСКА ДИВ I ПОЗ
ПИЛЕНАЦ
БИТОЉ. Р.Д.
17. НИЗАМ
14,00 прешао у напад
ЖЕГЛИГОВО
9 пп II. поз.
361
Орловац
СТР. 266
ОПАЈЕ
РЕЖАНОВЦЕ
ЛОПАТЕ
Д. КОЊАРЕ
277
305
ЦРНО ПОЉЕ
ЂУРЧИНСКА МАХ
око 12,00
302
БИТОЉ. РЕДИФ. ДИВ.
345
13. НИЗАМ
ВЛАДИЛОВЦИ
око 18,00
8пп I поз.
Големи рид
Лукински рид
ЛУКИНСКА МАХ.
БЕДИЊЕ
КУМАНОВО
ТРОМЕЂА
ПРОЕВЦИ
ЧЕРКЕСО СЕЛО
1 0 1 2 КМ
Пчиња

10.) Трупне коморе да остану на местима преноћишта тако да не сметају саобраћају.

11.) Телеграфско одељење да успостави везу са Дунавском дивизијом I позива и да одржава везу са армиским штабом.

12.) Извештаје слати на лево крило Никуљанског Виса, где ћу у прво време бити."

У овој заповести нема података о непријатељу — свакако зато што их стварно није ни било.

И једном и другом пуку првог борбеног реда дат је један исти правац наступања, што ће довести до њиховог сучељавања у самом почетку наступања. Добро би било да је дата бар граница на којој је требало да се унутарња крила пукова додирују.

Напад на Зебрњак, као главни нападни објекат захватио је око ²/₃ дивизиске зоне, и то почев од њене западне стране, па је за ту улогу требало и више снаге. С друге стране, Дунавска дивизија I позива била је у тешком положају и успех Дринске дивизије I позива требало је да се остварује у појасу ближе Дунавској дивизији.

Командант Дринске дивизије решио је овај проблем поделе снаге на тај начин, што је у десну артиљериску групу одредио два, а у леву један артиљериски дивизион. Пошто је левокрилном пешадиском пуку био придат један артиљериски дивизион, а десокрилном није придато ништа од артиљерије, то је значило да је командант дивизије задржао за себе да диригује радом десне дивизиске групе и пешадиским пуковима друге линије. При таквој комбинацији отежало се опште дивизиско руковођење. Била би боља комбинација двеју здружених колона, од којих би свака имала своју пешадију, артиљерију и свог команданта, који би били потчињени команданту дивизије.

Командант дивизије би тада испољавао свој утицај преко команданата колона и команданта артиљериске групе образоване од остатка дивизиске артиљерије.

При организацији командовања по издатој заповести командант дивизије имао је да руководи левом дивизиском колоном, са остала три пешадиска пука и са јачом артиљериском групом, а много би простије било да је имао само два колонска команданта и једног команданта главнине дивизиске артиљерије — свега три потчињена органа. При овој комбинацији, артиљерија десне колоне имала би свој први положај (као и код леве колоне) више истакнут у правцу југа, те би и ту садејство између артиљерије и пешадије било боље зајамчено но што је било при комбинацији израженој у наведеној заповести.

Уопште узев, заповест је била израз нешто застареле тактике, доба спорометне артиљерије; али ће артиљериски команданти, који су се модернизирали брзометним топом, модернизирати и рад свога рода војске и довести до врло тесног садејства између пешадије и артиљерије.

Извођење напада

Борачки делови Дринске дивизије I позива налазили су се 10 октобра на Никуљанском масиву, знатним делом на северном нагибу, те је рад Дринске дивизије I позива другог дана битке, још за време ноћи, почео постављањем пешадиских пукова у одређене им зоне и артиљерије на батериске положаје (десна група 2 и 3 артиљериски дивизион на Билу, а лева 1 дивизион на јужном подножју Никуљанског Виса). Чист борбени рад почео је у 6 часова артиљериском ватром против непријатељске артиљерије чији су ватрени положаји делом били уочени 10 октобра. И једна и друга артиљериска група дејствовале су против турске артиљерије размештене у области Зебрњака. 1 артиљериски дивизион, у саставу леве дивизиске групе, пласиран јужније но она друга два дивизиона, а уз то још и потпомогнут једном батеријом 1 дивизиона Дунавског артиљериског пука, врло је успешно дејствовао али је то ипак било недовољно да ућутка непријатељску артиљерију. Због тога је било наређено команданту Дринског артиљериског пука да се са 2 и 3 дивизионом помери напред, како би ефикасније могли да туку турску артиљерију и на тај начин потпомогли наступање пешадије које је било отпочело. За ову промену положаја употребљен је читав сат (од 7.30 до 8.30) услед каменитог и кршног тла. До тог времена пешадиски пукови наступали су у еволуционим порецима. Како је дивизиска наступна зона у почетку била прилично уска (око 3 км), а правац кретања за оба пука првог борбеног реда исти, то су се ова два пука убрзо сусрела (на средокраћи између к 407 и к 382). У времену од 7 до 7.30 часова регулисано је даље наступање, тако да је левокрилни пешадиски пук наступао косом између потока Зебрњак и р. Кумашице, а деснокрилни кроз појас десно од потока Зебрњак.

После овог новог одређивања праваца кретања пешадиским пуковима првог борбеног реда, пукови су наступали брзим темпом, нарочито деснокрилни (5), који је предњим деловима ускоро дошао у зону јаке артиљериске ватре и испред зоне јаке пешадиске ватре непријатељског предњег положаја — к 343 — Цобина Мала. При овоме, пук није био ефикасно подржан од стране своје артиљерије која је тада вршила промену положаја. Да је тада

постојао командант колоне (десне), он би доводио у тешњи склад наступање пешадије са радом артиљерије и онда не би дошло до штетног истицања пешадије без артиљериске подршке. Турска артиљерија, ослобођена притиска већег дела артиљерије Дринске дивизије, окомила се на 5 пешадиски пук и нанела му доста губитака.

Са другог артиљериског положаја била је јаче тучена непријатељска артиљерија, али за темељнију припрему напада, командант дивизије је наредио, око 9.30 часова, поновну промену положаја за 2 и 3 дивизион. Овај трећи положај налазио се на 2.000 м од непријатељског предњег положаја. Са њега је извршена главна припрема напада: четири од шест батерија тукле су пешадију, а две непријатељску артиљерију. После ове припреме почела је да малаксава непријатељска артиљериска ватра, што су 5 и 6 пешадиски пук одмах искористили и у силном налету, око 11 часова, заузели важнији део непријатељског предњег положаја — отсек са котом 343.

На оном другом дивизиском крилу било је остварено тешње садејство пешадије и артиљерије. Први батериски положаји 1 дивизиона били су знатно јужније но код она друга два дивизиона, па се и подршка пешадије почела осећати раније. Сем тога, овде је приличну помоћ указивао и 1 дивизион Дунавског артиљериског пука из десног отсека Дунавске дивизије I позива. Под тим условима избио је 4 пешадиски пук, око 11 часова, на ћувик код Цобине Мале. На тај се начин, око 11 часова десна дивизиска колона нашла пред нападом на Зебрњак, а лева на к 302 (ћувик код слова „М" од назива Младо Нагоричане на карти 1:100.000), на којој је линији командант 6 турског корпуса учинио последњи покушај да заустави надирање Дринске дивизије I позива одашиљући тамо свој корпусни, 6 стрељачки пук. Даље наступање десне колоне (по суштини, а не по дивизиској организацији) дочекано је, са к 343, јаком ватром једне батерије пласиране на северном подножју Зебрњака где никако дотле није могла бити пронађена. Код 5 пешадиског пука било је нестало и муниције, те настаде колебање. Понеки се водови повукоше назад, али је тада прискочио у помоћ 1 дивизион косом ватром својих двеју батерија, а и 6 пешадиски пук, појачао га са једним батаљоном (са једним је то већ раније било учињено). У томе је и главна артиљериска група завршила промену положаја и избила на к 382, одакле је почела да дејствује на Зебрњак. Ватра је била ефикасна. Пешадија је то осетила и поново са еланом пошла напред, али у распореду какав се раније није придвиђао: ка Зебрњаку се упутио само један батаљон 17 пешадиског пука; један батаљон истог пука упутио се лево од оног првог, потоком Зебрњак, а цео 5 и 6 пук скренули

су полудесно да би избегли чистину и ватру оне маскиране турске батерије. На том новом правцу наишли су на десно крило Скопске редифске дивизије, односно на десно крило 7 корпуса на к 305 (око 5 км североисточно од Куманова).

Турци нису имали снаге да се баце у испад против оног усамљеног батаљона 17 пешадиског пука, него под притиском концентрисане српске артиљериске ватре, око 12.30 часова напустише и Зебрњак.

И код леве дивизиске групе, 4 пешадиски пук био је ојачан једним батаљоном 17 пука, а и 1 артиљериски дивизион био је на повољно удаљеном положају (код Џобине Мале, око 1,5 км северно од к 302), те је по завршеној ватреној припреми извршен јуриш и заузета к 302, коју Турци, такође, напустише не сачекавши удар.

Већи део турске артиљерије био је померен ка југу пре но што је пала линија к 343—Џобина Мала. Овај део није ни стигао на нове положаје, а Зебрњак и к 302 већ су били пали. Остављене батерије на северној страни Зебрњака и јужно од к 302 уствари су биле заштитничке батерије. Оне су биле жртвоване и њихове је топове запленила Дринска дивизија на бојном пољу.

Пошто је к 343 била јако тучена, то је пешадија десне дивизиске колоне скренула полудесно, у југозападном правцу и наишла код к 305 на десно крило заштитнице 7 корпуса. Свакако да је то убрзало повлачење те заштитнице, те су и предњи делови десне колоне могли да продуже наступање правцем с. Пројевце—с. Биљановце, тј. правцем који изводи на косу која је била дата као објекат Дринској дивизији I позива.

У сам мрак по два батаљона 5 и 6 пешадиског пука избила су код с. Биљановца и на прву зараван Бизлина (Краста) као дивизиска претстража сломивши при томе турски заштитнички отпор на десној обали Липовачке (Големе) Реке.

Општи поглед на рад Дринске дивизије I позива другог дана битке

Иако доста слабо обавештен о непријатељу пред собом, командант ове дивизије правилно је схватио општу ситуацију и улогу своје дивизије: „У једној фронталној бици (I армије) извршити пролом непријатељског фронта“.

При решавању проблема куда да управи главно напрезање, командант Дринске дивизије I позива имао је првенствено пред очима задатак своје дивизије. У западном и средњем делу дивизиске наступне зоне налазио се масив виса Зебрњака; њега је тре-

било отети од непријатеља и онда би, збиља, дивизија имала погодан положај за случај даљег наступања, и за случај да је то немогуће. Сем тога, са њега се могло корисно дејствовати према боковима непријатеља који се налазио пред крилним дивизијама 1 армије.

Да је командант 1 армије био добро обавештен о стању на фронту армије и да се 10 октобра пред вече налазио на Никуљанском Вису, да ли би се његова одлука и у чему разликовала од одлуке команданта Дринске дивизије I позива? Ја мислим да би он имао решење којим би остварио и идеју свог команданта дивизије, као и идеју што бржег угрожавања бока и позадине непријатељских снага пред Дунавском дивизијом I позива. У ту сврху била би погоднија деоба артиљерије на три дела: по један дивизион свакој колони а један на располагању команданта дивизије. Ова би подела била гипкија са гледишта опште употребе артиљерије у дивизији и са гледишта обезбеђења тактичког садејства пешадије и артиљерије у десној дивизиској групи, као што је то био случај у левој.

Да су постојали команданти колона, било би избегнуто сучељавање колона; наступање пешадије било би у тесном садејству са радом артиљерије; била би избегнута два три непријатна момента изложености пешадије без артиљериске подршке, а и гоњење би било извршено више плански и са више успеха.

За Дринску дивизију било је врло корисно што је непријатељ пред њом свој рад изјутра почео са премештањем трупа са једног на други положај, што се, убрзо, претворило у повлачење, које је примећено на српској страни још око 10.30 часова.

Пешадија леве дивизиске групе, која је заузела к 302, наступала је право на југ, у правцу Шупљег Камена и ту се задржала на северној обали Пчиње.

Последњи артиљериски положаји били су на Мрамору, на к 343 и код Цобине Мале, одакле је артиљерија тукла Турке при пребацивању преко Пчиње и Големе Реке.

Сви остали борачки делови Дринске дивизије I позива заноћили су између Зебрњака и Липовачке Реке.

Када се узме у обзир да су Зебрњак и к 302 заузети око 12.30 часова, онда се добија утисак да је Дринска дивизија I позива могла да учини нешто у погледу напада на непријатељске делове испред Дунавске дивизије I позива, после чега би и десно крило ове дивизије могло да пређе у наступање још око подне. Ту је улогу могла да прими на себе лева дивизиска колона, а десна је могла јаче да садејствује Моравској дивизији I позива. До тог није дошло услед оскудице у руковођењу битком од стране ар-

миске команде, чије је командно место требало да буде на Никуљанском Вису.

Кад се све то узме у обзир, онда се види да је српски успех овде произишао из изванредног елана српског војника, из врло добре технике артиљериског гађања, из, делом, врло доброг садејства између пешадије и артиљерије, из изненадности напада на овом правцу, из простог и енергичног командовања дивизијом и несразмерно слабије воље турског војника у погледу залагања за задобијање успеха у рату.

Други дан битке на западном битачном крилу

Овде су овог дана, на српској страни, биле ангажоване две дивизије — Моравска I и Тимочка II позива. Њихове су акције чиниле једну битачну целину, па ће тако и бити размотрене.

И једна и друга имале су по један пешадиски пук са по једном батеријом деташоване у десне армиске побочнице, па је њихова укупна снага за битку износила 20 батаљона пешадије и 10 пољских батерија. Према њима је био цео 7 корпус са укупно 22 батаљона и око 12 батерија.

11 октобра изјутра, командант Тимочке дивизије II позива имао је при руци само један пешадиски пук (14), две батерије и пионирски полубатаљон, јер му ни 13 пешадиски пук није био враћен из Моравске дивизије I позива, где је преко ноћи 10/11 октобра служио команданту Моравске дивизије као резерва.

Наступна зона Моравске дивизије I позива подељена је Бањском (Кумановском) Реком на два појаса. Западни појас чини једнолики, не много стрми нагиб Скопске Црне Горе и равница која се у висини Куманова прилично шири а тиме се стварају и услови за ширење дивизиског и армиског десног крила. Источни појас је испуњен косама југозападних падина пл. Рујен. У њој пада у очи теренска линија Почивалов Рид—Црно Поље, која би Турцима могла да послужи као полазни положај за напад, односно за прихват, ако би при нападу били одбијени. По паду ове линије није било више погодних линија за јаче сукобе. Вис Кршла надвишавао је околно земљиште, те је он могао Турцима да послужи само као заштитнички положај.

Обе линије (Црно Поље—Почивалов Рид и она са Кршлом) у великој су зависности од Зебрњака и од косе која од Зебрњака иде у северозападну страну ка ћувику код слова „р“ од назива „Мрамор“. Зато се и 7 турски корпус осећао угроженим чим су се Дринци почели спуштати низ Мрамор. Зато се са разлогом

може рећи да је ефекат Дринског продора почео пре пада Зебрњака.

По избијању у висину Куманова маневарски терен шири се у југозападну страну, у правцу Скопља, па је тако требало и преносити тежиште армиског рада. До Куманова је источни појас био знатно важнији од западног, а после Куманова било је обратно. Доцније ће се видети колико се водило рачуна о овим земљишним приликама.

Према издатим наређењима обе су стране имале почети свој данашњи рад са нападом, па би зато и дошло до боја у сусрету, да су биле пошле у напад једновремено. Тако, међутим, није било. Турци су предухитрили Србе и отпочели напад око пола часа раније (око 5.30 часова), те су Срби остали, два три часа, у одбрани, па су тек потом прешли у напад.

Ову одбрану Моравска дивизија I позива примила је на положају претходног дана, а потом јој је овај положај послужио као полазни положај за напад.

Армиска заповест О. бр. 100 за продужење напада стигла је у команду Моравске дивизије I позива око поноћи 10/11 октобра, после чега је командант дивизије издао заповест за напад и наступање ка линији Дуга Њива (Стара Корија)—Ново Село. Ево у препису важнијег дела те заповести.

„Дивизија је добила задатак да нападне непријатеља на своме фронту данас (11 октобра) у 6 час. и да наступа ка линији: Дуга Њива (Стара Корија)—Ново Село.

Лево од нас у исто време нападаће Дринска дивизија у правцу Зебрњака. Позади нас наступаће Тимочка дивизија.

Наређујем:

Коњица — Моравски дивизиски коњички пук — 2 ескадрона и митраљеско одељење — наступа у 6 час. правцем: Слупчане—Оризаре—Манастир Матејча; извиђа протезање левог непријатељског крила и садејствује нападу десне колоне.

Десна колона — 2 пешадиски пук са 4 пољском батеријом — 4 батаљона и 4 пољска топа — наступа у 6 час. правцем: Лопате—Ропаљце—Дуга Њива (Стара Корија).

Средња колона — 1 пешадиски пук без једног батаљона са 5 и 6 пољском батеријом — 3 батаљон и 8 топова — наступа у 6 час. правцем: Г. Коњаре—Куманово—Черкеско Село—Романовце (Голи Рид).

Лева колона — 16 пешадиски пук без 1 батаљона са 1 и 2 батеријом — 3 батаљона и 8 пољских топова — наступа у 6 час. правцем: Четирце—Почивалов Рид—Пројевце—Романовце (источно од жељезничке пруге).

Резерва — по 1 батаљон из 1 и 16 пешадиског пука — 2 батаљона — прикупља се код Д. Табановце и наступа за 1 пешадиским пуком.

Главнина артиљерије — 3, 7, 8 и 9 пољска батерија— 16 пољских топова у почетку напада остају на садашњим положајима, а затим постепено наступају позади 1 и 16 пешадиског пука потпомажући напад тих пукова.

Самостални сеферски одред — 3 пешадиски пук са 1 брдском батеријом — 4 батаљона и 4 брдска топа — наступа гребеном Карадага, одмах по пријему наређења, ка отсеку: Китка—Манастир Матејча.

Ја ћу бити код дивизиске резерве."

Редакција ове заповести захтева неколико напомена:

— колонама је требало дати прве нападне објекте, а не крајње маршевске објекте;

— заповешћу није била обележена маневарска идеја;

— главнини дивизиске артиљерије било је наређено да помаже средњу и леву колону, а 13 пешадиски пук II позива, који није припадао ни средњој ни десној колони, остао је такорећи, ван плана артиљериске ватре;

— 13 пешадиски пук није упућен команданту Тимочке дивизије II позива, а није био обухваћен заповешћу ни у склоп Моравске дивизије. Међутим, он је стварно нападао одмах уз десно крило предње дивизиске колоне.

Напад је имао да се изводи у три колоне:

— десна — 4 батаљона и 1 батерија;

— средња и лева по 3 батаљона и по 2 батерије;

— дивизиска резерва — 2 батаљона;

— дивизиска главнина артиљерије — 4 батерије.

Пада у очи слаба артиљерија десне колоне.

Турци су отпочели напад око 5.30 часова отворивши јаку артиљериску ватру, после које је њихова пешадија прешла у наступање. 1 и 16 пешадиски пук Моравске дивизије остали су на свом одбранбеном положају, док је 13 пешадиски пук, који је рано ујутру пошао од Карабичана, наставио наступање развивши се с обе стране Бањске Реке, али на њеној десној обали знатно мањим делом снага. Око 7 часова 13 пешадиски пук био је својим десним крилом у нападу на к 282 (1,5 км југозападно од с. Д. Табановце), коју су Турци баш у то време били заузели. Центар и

лево крило 13 пука нападали су на Бело Брдо. Око 8.45 часова 13 пук је заузео к 282 и Бело Брдо. Са Белог Брда Турци су отступили и не чекајући јуриш. Пола часа доцније Турци почеше да отступају и испред 1 и 16 пука прелазећи Коњарску Реку под притиском снажне српске артиљериске ватре, која задржавајући турски напад, уједно беше и припремала напад сопствене пешадије. Турци су се задржали на линији Црно Поље—Почивалов Рид, али ни ту нису остали дуго. На ту линију Срби су избили већ око 10 часова.

На тај начин турски напад је трајао свега 3 до 3,5 часа.

При повлачењу са Црног Поља и Почиваловог Рида, турске снаге потпале су под артиљериску ватру која их је увелико растројила.

Благодарећи томе што је артиљерија Моравске дивизије била постављена доста близу полазном положају за напад, све до 11.30 часова није имала потребе да мења своје батериске положаје.

По избијању на Црно Поље—Почивалов Рид, цео први борбени ред кретао се напред. Управу над артиљериском ватром средње и леве колоне и над главнином артиљерије био је узео у своје руке командант артиљериског пука и може се рећи да је до тог времена већ био извршен један део гоњења на бојишту. Око 15 часова средња и лева колона Моравске дивизије I позива доспеле су до северне ивице Куманова где су се задржале. Свега 1 батаљон 16 пука ушао је у Куманово ради одржавања реда.

13 пешадиски пук у 14.30 часова, задржао се на коси југозападно од с. Д. Коњаре.

Пред десном дивизиском колоном непријатељ није прешао у напад пре Срба, те су јединице ове колоне биле од почетка у нападу. Око 7 часова 2 пук већ је био развио три батаљона у први борбени ред, чије је наступање потпомагала само једна батерија од с. Ваксинца.

Турци су се били распоредили за одбрану на коси северно од с. Слупчана и десно, а потпомагао их је ватром читав један артиљериски дивизион, пласиран североисточно од с. Режановца. Па ипак, око 11 часова, Срби су избили на поменуту косу код с. Слупчана. Притисак Срба, овде, био је доста јак, те су Турци отступили ка с. Режановцу оставивши топове.

Ангажовање Тимочке дивизије II позива није било сасвим у складу са брзином догађаја на фронту Моравске дивизије I позива. Тек у 9.20 часова командант Тимочке дивизије добио је наређење да са преосталом снагом потпомогне центар и десно крило Моравске дивизије I позива. Дивизија је одмах пошла

у наступању од Д. Табановца. Артиљериски дивизион био се пласирао јужно од жељезничке станице Табановце, одакле није могао ефикасно да туче турску артиљерију, те се морао померати унапред у висину с. Ваксинца, где је посео батериске положаје тек око 12 часова. 14 пук услед рђавог обавештења и без претходног споразума кретао се тако да се у подне нашао непосредно за леђима 2 пешадиског пука. Природно, да се извесно време морало изгубити око регулисања борбеног поретка 2 и 14 пука. Даље наступање ова два пука, све до 14 часова, било је укочено од стране двеју турских батерија пласираних код кумановске жељезничке станице. Ово није требало да се деси, јер су Срби овде имали три батерије (две из састава Тимочке дивизије и једну из састава десне колоне Моравске дивизије). Тек око 15 часова Турци су напустили с. Опајо и с. Режановце (око 5—6 км северозападно од Куманова), те су предњи делови 2 и 14 пука пред сам мрак избили у висину с. Лопате (4 км западно од Куманова). На тај начин овај друм, којим је отступило лево крило и део центра турске Вардарске армије, није био пресечен пре мрака. До овога је дошло услед нехармоничног рада на десном крилу 1 армије, због отсуства једне маневарске идеје и због доста доброг рада турске заштитничке артиљерије.

Критички поглед на рад српских снага на западном битачном крилу

У 9 часова почело је непријатељско повлачење испред 1 и 16 пука, тј. испред средње и леве дивизиске колоне. Тада је требало одлучити да ли да се тежиште напада пренесе удесно, ради пресецања пута Куманово—Скопље, или да се продужи наступање са дотадањим груписањем. Кад већ није био на Никуљанском Вису, командант армије требало је да буде на осматрачници команданта Моравске дивизије I позива, да би могао да интервенише без губитка у времену. Командант армије био је, истина, око 8 часова код команданта Моравске дивизије, али се потом вратио у свој штаб, одакле је послао наређење команданту Тимочке дивизије II позива да са остатком своје дивизије потпомогне центар и десно крило Моравске дивизије. Овим је наређењем изражена идеја обичног фронталног потискивања. Прикладнија би и кориснија била одлука, по којој би командант Тимочке дивизије примио под своју команду и десну колону Моравске дивизије I позива са задатком да што пре пресече пут Куманово—Скопље. За ову улогу требало је ојачати команданта Тимочке дивизије II позива и са нешто артиљерије из Мо-

равске дивизије, а требало му је ставити на расположење и 13 пук. Командант Тимочке дивизије, на своју руку, био је узео под команду десну моравску колону, али то је било тек око 14 часова. Укратко, на овом крилу није било уређено командовање, а и донета армиска одлука била је без неке маневарске идеје. Турци су добро уочили значај тога да им поменути пут не буде прерано пресечен, па су упорно бранили групу села Опаје—Режановце—Лопате, чији су јужни део (с. Лопате) Срби заузели тек увече 11 октобра.

Одлука команданта Моравске дивизије I позива да са 1 и 16 пуком остане у одбрани док се не сломи турски напад, па да се потом пређе у напад, била је добра. И у том ломљењу непријатељског напада и при доцнијем потискивању Турака, артиљерија Моравске дивизије одиграла је врло значајну улогу, јер је њена ватра била блиска, прецизна и непрекидна. Баттериски положаји били су изабрани тако, да нису мењани све док сопствена пешадија није избила на Црно Поље и Почивалов Рид. Забележен је моменат да је командант артиљериског пука око 10 часова узео у своје руке управу ватром над свом дивизиском артиљеријом. Тешко да је то могло бити остварено у потпуности; то се могло још извршити код артиљерије на левој обали Бањске Реке; најзад, сада, када је непријатељ био већ окренуо леђа, то није ни било потребно. Артиљерија је радила доследно идеји фронталног надирања. Запажено је и то да је код Моравске дивизије I позива овог дана био врло добар склад у раду пешадије и артиљерије.

Задржавање дивизије када је око 14 часова избила на линију с. Лопате — јужна ивица Куманова било је прерано. Било би боље да је надирању целим борбеним поретком следовало, колико толико, планско гоњење коју је улогу могла да прими десна колона под командом команданта Тимочке дивизије II позива, која би била јака 2—3 пешадиска пука са 4—5 батерија. М. Л.[1]) спомиње да се тог дана по подне спремао свечан улазак у Куманово; боље би било да се није мислило на то него на пресецање отступнице Куманово—Скопље и на избијање на јужну обалу Големе Реке.

Губици у Моравској дивизији овог дана били су прилично велики -- близу 800 избачених из строја, а заплењено је 11 топова и 1 застава, 2 митраљеза, 30 кара и доста муниције и другог материјала у Куманову.

---

[1]) Милутин Лазаревић, писац дела „Наши ратови за ослобођење и уједињење — Српско-турски рат 1912 године“, II књига.

Ако се у целини осмотри рад Моравске дивизије I позива, онда се догађаји на овом крилу могу овако резимирати:

Срби су извели добро организовану одбрану, иако су мислили на испад. Својом одбраном ломили су непријатељски напад у року од три часа, а потом су са истим распоредом прешли у напад. Турци су отступали не задржавајући се дуже ни на овом полазном положају за напад, иако Срби у том моменту, у суседству источно, нису избили на ту висину. Доста добром употребом артиљерије у заштитничкој борби и прераним задржавањем гоњења на бојишту од стране Срба Турци су успели да се повуку те су Срби изгубили контакт са њима. Последица тога била је слаба брзина гоњења и ван бојишта.

Други дан битке на источном битачном крилу

У току ноћи 10/11 октобра било је пушкарања, али напада није било. Рад 11 октобра надовезао се на резултате рада претходног дана. У општем наступном покрету 1 армије овог дана, имала је да учествује и Дунавска дивизија I позива.

Према армиском наређењу О. бр. 100 од 10 октобра и допуни тог наређења од 2.40 часова 11 октобра, дивизија је имала да изврши наступни покрет до Зубовског Рида, при чему је имала да је помогне Дунавска дивизија II позива. Ова се помоћ могла осетити тек када се испољи дејство Дунавске дивизије II позива било ватром, било маневром, а за то је требало најмање око пола дана марша. За то време Дунавска дивизија I позива имала је да се брани, јер је непријатељ прешао у напад још од зоре 11 октобра.

Главни турски напад био је управљен на крајње лево крило дивизије.

Распоред ове дивизије 11 октобра изјутра био је овакав:

— на десном отсеку 9 пешадиски пук и 1 артиљериски дивизион бране јучерањи десни отсек;

— на средњем отсеку (Жеглиговски Камен—Пркин Рид и преседлина између овог и Сртевице) — 18 пешадиски пук са 1 батаљоном 7 пука и 8 батерија;

— на левом отсеку, на Сртевици, 7 пешадиски пук (без 1 батаљона), 1 батаљон 8 пука (без 2 чете) и 9 батерија;

— на прихватном положају, на Старом Нагоричану, 8 пешадиски пук (без штаба и 3 чете 1 батаљона), 7 батерија и 2 артиљериски дивизион.

Као што се види за одбрану Сртевице одређено је довољно пешадије а врло мало артиљерије — свега једна батерија, а Ср-

тевица је била главни објекат непријатељског напада. Ова неповољност била је повећана и тиме што се на Сртевици, у времену непријатељског напада, није налазила ни сва одређена пешадија.

До овога је дошло услед тога што су близу два батаљона 7 пука, неком забуном за време ноћи, отишли у Старо Нагоричане, одакле су се вратили, придружујући се челним деловима Дунавске дивизије II позива, тек 11 октобра око 11 часова. Због тога су се на Сртевици до тог времена налазиле само следеће снаге:

— 2 чете 1 батаљона 8 пука на јужној и југозападној ивици Сртевичког платоа;

— један батаљон 7 пука у рововима на северној ивици Сртевичког платоа; и

— 9 батерија на североисточној страни Сртевице.

У побочници, на Петркову (на левој обали Пчиње), налазила се само једна чета 1 батаљона 8 пука.

Дивизиски коњички пук, који се вратио са десног дивизиског крила, преноћио је у Старом Нагоричану, а 11 октобра отишао је на Петрково да појача дивизиску побочницу. Пошто Турци на левој обали Пчиње нису ишли уз реку даље од речице Петрашнице, то коњички пук, овог дана, није учествовао у борби.

Северно од Сртевице и северно од друма Крива Паланка—Куманово био је остављен 4 коњички пук још од вечери 10 октобра ради појачања снага у овом појасу.

Као што се види, десни и средњи отсек су и овог дана располагали врло слабом артиљеријом (само са по једном батеријом) док је знатан део, једна трећина, била задржана у дивизиској резерви уместо да је ангажована.

На ватреној линији на Сртевици, био је остављен врло слаб део, свега две чете.

Заступник погинулог команданта 7 пука, 10 октобра увече, није узео чврсто у руке свој пук, те се тако и десило да је знатан део пука отишао на Старо Нагоричане иако је требало да остану на Сртевици.

Ток боја 11 октобра. Око 5.30 часова турска артиљерија са Ћуќинског Рида, Голубице (2—3 батерије) и од с. Клечевца (две батерије), отпоче да дејствује на Сртевицу. Пешадиски напад отпочео је око 10 часова.

Посада Сртевице била је у врло тешком положају. Њен положај био је откривен и уочљив, јер је сама Сртевица била гола и издвојена од осталог земљишта, а сопствена артиљериска подршка била је врло слаба. Снаге на Сртевици подржавала је само 8 батерија и два топа 9 батерије, јер два топа ове последње још нису били на ватреном положају. Ова тешка ситуација погоршала се око 10.30 часова, јер је 8 батерија прекинула ватру да би се

померила северније, јер јој се учинило да се пешадија са Пркиног Рида повлачи. Због ових околности две чете 8 пука на Сртевици претрпеле су врло велике губитке (преко 60 погинулих). Ове су се снаге три пута повлачиле и враћале назад и најзад се задржале на северној ивици платоа Сртевице. Криза је била на врхунцу између 10 и 11 часова, али је и она пребро̂ђена доласком Дунавске дивизије II позива.

И овога пута Пркин Рид је био тучен јаком артиљериском ватром, али знатно слабије но Сртевица. Десни дивизиски отсек тучен је још слабије. Турска пешадија није наступала према средњем и десном дивизиском отсеку.

Дунавска дивизија II позива пошла је из области с. Бугариња тек у 5 часова 11 октобра и око 10 часова њено чело избило је на висину с. Старо Нагоричане. У току покрета командант Дунавске дивизије II позива наредио је:

— да 8 и 9 пук II позива образују први борбени ред с тим да 8 пук поседне леви, а 9 пук десни отсек Дунавске дивизије I позива;

— да друга два пешадиска пука остану у другом борбеном реду;

— да дивизиски артиљериски дивизион остане на Старом Нагоричану поред тамошње артиљерије Дунавске дивизије I позива;

— да дивизиски коњички дивизион наступа левом обалом р. Пчиње до с. Војник ради извиђања и заштите левог дивизиског бока;

— да пукови првог борбеног реда, у случају да трупе Дунавске дивизије I позива буду потиснуте са положаја, нападну непријатеља и преотму му положај.

Дакле, у основи, ово је наређење било одбранбеног карактера, јер је и предвиђени напад имао за циљ само преотимање евентуално изгубљеног положаја. Било би много боље да је овој дивизији дат офанзивни задатак — да се, пролазећи кроз распоред Дунавске дивизије I позива, придружи офанзиви оних других двеју дивизија.

Губици Дунавске дивизије II позива износили су: 39 погинулих и 141 рањен и контузован.

Ови губици и врло мали утрошак муниције најбоље су мерило слабог ангажовања ове дивизије другог дана битке и њеног слабог доприноса општем успеху.

Док се на левом армиском крилу губило време око смењивања трупа, дотле се српски успех, још око 11 часова, увелико развио на центру и десном крилу 1 армије.

6 турски корпус, који је 10 октобра већим делом био развијен према положају Дунавске дивизије I позива и имао фронт правцем северозапад—југоисток, са изложеним левим крилом, морао је да се брине за обезбеђење од дејства српског армиског центра, те је и његова акција према Дунавској дивизији I позива била ослабљена. На тај је начин десно крило Дунавске дивизије било у могућности да свој рад тешње повеже са радом суседне — Дринске дивизије I позива. До тога није дошло зато што командант Дунавске дивизије I позива није ништа наредио у том смислу све до 15 часова, када је целој дивизији наређен прелаз у напад са следећим борбеним поретком:

— десна колона, састављена од трупа десног отсека;

— лева колона — 8 пук и 2 артиљериски дивизион (до сада били на прихватном положају) као и 3 артиљериски дивизион који је требало да се прикупи.

Пошто је до мрака било остало свега још три сата, а за припрему извршења овог наређења требало је нешто времена, то су ове две колоне до мрака напредовале само толико да су предњи делови њихових претстража увече стајали на северној обали р. Пчиње. Због тога су, овог дана увече и преко ноћи 11/12 октобра обе Дунавске дивизије биле згомилане на уском простору око Пчиње и пута Крива Паланка—Куманово.

На западној страни Сртевице, у једном засеоку, непријатељ се био најдуже задржао. Услед врло рђаве употребе артиљерије, тек око 17 часова, морала је да дође једна коњичка батерија и да својом ватром истера непријатеља из поменутог засеока. У то време Турци су пред армиским центром и десним крилом бесомучно бежали ка Скопљу и Овчем Пољу.

Оваквим начином рада на српској страни Турцима је успело да своје бекство на осталом делу битачног фронта заштите са ове стране.

До овако негативних резултата дошло је из више разлога:

1) зато што се командант Дунавске дивизије II позива није обавештавао о догађајима код Дунавске дивизије I позива, те је на крају првог битачног дана био потпуно необавештен о тамошњем стању;

2) зато што командант Дунавске дивизије I позива није ниједним извештајем известио ни армиску команду ни суседне дивизије (десно и позади) о тешкој ситуацији своје дивизије;

3) зато што армиска команда није посматрала, са погодне теренске тачке, турски напад на левом крилу 10 октобра;

4) зато што армиска команда није наредила да Дунавска дивизија II позива одмах пође напред, те да њена артиљерија још

зором изађе на положај Дунавске дивизије I позива, и што јој није јасно наредила да 11 октобра пређе у напад, а да Дунавска дивизија I позива, заморена и истрошена, образује армиску резерву.

Због ових пропуста дошло је до тога да је српски напад другог дана битке био најслабије изражен на крилу које је требало да буде маневарско и на крилу где је стајала на расположењу најјача свежа снага. Дунавска дивизија II позива, са 4 пешадиска пука (што није био случај са осталим дивизијама II позива) и три батерије, поред трију батерија Дунавске I позива које, у току 10 октобра, нису испалиле ниједан метак.

Рад Коњичке дивизије другог дана битке

По завршеном првом дану битке Коњичка дивизија отишла је на преноћиште у Старо Нагоричане оставивши свој 4 коњички пук северно од Сртевице и северно од пута Куманово—Крива Паланка.

11 октобра изјутра коњичка дивизија је поново изашла напред и поставила се позади левог крила армије, на десној обали Пчиње, код засеока Пиленца.

Ту је Коњичка дивизија без једног пука остала све до 16 часова, јер је криза на овом армиском крилу трајала све до доласка Дунавске дивизије II позива и она је морала да буде у близини овог крила ради пружања хитне помоћи.

Око 11 часова Коњичка дивизија упутила је један свој коњички пук и 1 батерију на леву обалу Пчиње с тим да у први мах избије на Петрково, тамо где се налазила лева дивизиска побочница која је била јачине свега једне чете; истина, она је већ била појачана дивизиским коњичким пуком, нешто раније но што је стигао коњички пук Коњичке дивизије. Остатак Коњичке дивизије (3 пука и 1 батерија) задржао се у долини Пчиње, северозападно од Петркова све до 16 часова.

На левој обали Пчиње Турци су наступали у две колоне, једном уз Пчињу и она је допрла до р. Петрашнице (утиче у Пчињу јужно од села Војника) не развијајући своју нападну акцију ни толико да би протерала дивизиску побочницу која је, истина, по подне, била ојачана са два коњичка пука и једном коњичком батеријом.

По доласку Дунавске дивизије II позива Коњичка дивизија могла је да буде слободнија у својим акцијама па се с правом може рећи да је она овог дана била доста неактивна и да се њена улога свела на улогу битачне коњичке резерве.

Закључак

Ако се једним општим погледом осмотре догађаји на источном битачном крилу, онда ће се доћи до интересантних и поучних закључака.

Овде су се поновиле грешке претходног дана и десиле нове.

Артиљерија је овог дана била још горе употребљена. Поред дивизиона, који претходног дана није испалио ниједан метак дошао је још један дивизион из Дунавске дивизије II позива да то исто учини. Артиљеријом се најбрже могла указати помоћ замореној дивизији, она је могла стићи до борбене линије пре пешадије и одмах ступити у борбу. Начелник штаба дивизије и командант артиљериског дивизиона требало је да унапред осигурају постављање дивизиона на положај још у само свитање и да уреде све што је потребно за ангажовање дивизије. За ово је требало извесно интимније општење између командних и штабних органа ових двеју дивизија, а и армиска команда да је боље познавала прилике на бојишту, морала је да нађе боље решење, тј. да задатак напада пренесе на нову, одморну дивизију здружујући за ту улогу артиљерију обе дивизије у етапи ломљења непријатеља и његово потискивање.

Армиско наређење за Дунавску дивизију II позива да потпомогне Дунавску дивизију I позива (у вези наређења О. бр. 100) сасвим је спутало иницијативни дух оба команданта. По том наређењу командант позадње дивизије сматрао је да треба да се крене напред у 6 часова, а он је кренуо један сат раније. Армиско наређење примио је око 3 часа 11 октобра, али док је оно проучено, затим, док је израђено сопствено и разнето јединицама и док су се ове трупе спремиле за покрет, прошла су два сата. При таквом раду, Дунавска дивизија II позива дошла је до предње дивизије тек око 11 часова, а колико би боље било да је то учињено у 7 часова. За ово су имали да се залажу и армиска и обе дивизиске команде, али и те ноћи 10/11 октобра још се живело под сугестијом да ово још није битка и да ће се она тући доцније.

Уласком позадње дивизије у фронт предње био је искључен сваки маневар и тако је Кумановска битка била чисто фронтална битка. Услови за маневар стратегиског значаја нису били повољни, али један скромнији обухват на битачном пољу био је могућ и користан. Без тога је противположена 13 низамска дивизија била у могућности да отступи сасвим у реду и да свој отпор, једним малим делом, продужи све до 17 часова, а у исто време 6 пољских батерија стајало је неангажовано код Старог Нагоричана.

Упорно остајање армиске команде при томе да и другог дана битке Дунавска дивизија II позива остане у првој армиској линији тешко се може објаснити. Писац ових редова мисли да би поред осталих разлога могао бити и овај: да се армиска команда одлучила на смену дивизија, она би морала дати образложење за ту ствар, а при давању образложења видело би се да армиска команда није била благовремено упозната са догађајима на свом левом крилу, што би са собом могло донети прекор од Врховне команде. Но, при свему томе, мора се армиској команди признати што је на бази једног врло неповољног извештаја о стању код своје левокрилне дивизије одлучила да 11 октобра приступи остварењу наступног покрета који је био наређен при сасвим другим схватањима ситуације. Армиска одлука из ноћи 10/11 октобра одговарала је моралном стању јединица. Овом одлуком бици је дат бржи темпо. Да се одустало од наступања, битка би добила други изглед, свакако би трајала дуже и било би већих губитака. Извршеним наступањем битка је добила елански карактер што је донело огромно подизање морала на српској страни.

Интервенција Команде 1 армије и Врховне команде у току другог дана битке

Ових је интервенција било две у току овог битачког дана. Првом је било наређено (око 3 часа 11 октобра) ангажовање једне дивизије (Дунавске II позива) из армиске резерве на левом армиском крилу, а другом ангажовање (Тимочке II) на обратном крилу. Оцене ових интервенција изнете су у одељцима „Догађаји на источном битачном крилу другог дана битке” и „Догађаји на западном битачном крилу другог дана битке“. Обе ове интервенције могле су бити и друкчије и боље. Оне су учиниле да Кумановска битка буде чисто фронтална и другог дана и да елан маневарског (левог) крила српске војске буде знатно мањи но што је могао бити, тј. да буде смањен на елан једне јако заморене и истрошене дивизије (Дунавске I позива).

Да је армиска команда била на командној осматрачници првог дана битке, онда би та интервенција на левом крилу могла бити и ранија и у бољем складу са ситуацијом. Командант армије био би раније упознат са ситуацијом, па би, свакако, раније и одлучио да доведе позадњу дивизију на фронт и да њоме замени Дунавску дивизију I позива.

Она друга интервенција — ангажовање ослабљене Тимочке дивизије II позива, на десном крилу — није била срећне руке. Ова је дивизија била доведена до јачине једног пука пешадије

и две батерије и употребљена је као просто појачање у склопу десног армиског крила, а било би знатно боље да је била употребљена за формирање једне групе на крајњем десном крилу ради пресецања пута Куманово—Скопље.

Постојао је још један важан моменат у коме је требало да дође до интервенције команде армије, а то је: у време када је требало наредити докле да се, овог дана, продужи наступање за непријатељем. Ранијим наређењем Врховне команде било је наређено да се покрет изврши до линије Булачине — Ново Село — Биљановце — Слатина; а армиским наређењем до линије Узунцова (Дуга Њива) — Ново Село — Бизлим — Агино село (Ага Кеј) — Зубовски Рид. Међутим, деснокрилна дивизија задржала се у висини Куманова и изгубила додир са непријатељем, иако је последњи јачи непријатељев отпор, на овом крилу и на центру био смањен још око подне.

Тај значајни моменат за интервенцију био је пропуштен, а услед тога је изгубљен и контакт са непријатељем на десном крилу и центру, а, сем тога, омогућено је непријатељу да на левом армиском крилу пружи отпор све до краја дана.

Другог дана битке командант армије и његов начелник штаба требало је још зором да буду на осматрачници, те да и погледом прате битку. Да је то учињено не би дошло до поменутих пропуста који су донели губитак два до три дана оперативног времена у току гоњења.

Дакле, интервенције српске армиске команде другог дана битке нису биле у складу са битачном ситуацијом, делом су задоцниле, а делом и сасвим изостале.

Српска Врховна команда, пошто је била слабо обавештена о првом дану битке, у току другог дана није интервенисала. Она је овог дана учинила прекор армиској команди што је слабо обавештава и због слабог извиђачког рада Коњичке дивизије.

Турска Вардарска армија другог дана битке

10 октобра у вече, Зеки-паша сматрао је да је његов главни напад остао недовршен иако се пришло Србима на сасвим блиско отстојање. Са десног је крила било нешто заробљеника, али „Србима беху прешли у руке четири брдска топа”.

На западном крилу, које он ни првог ни другог дана није могао да осматра са своје осматрачнице, ствар је још више да-

вала утисак нечег недовршеног, пошто тамо догађаји нису били дозрели ни изблиза онолико колико је то било на обратном крилу. Командант 7 корпуса честитао му је успех претходног дана, чак као победу, чиме је, свакако, хтео да скрене пажњу и на незнатно напредовање свог корпуса. Уствари, после српског испада, његов се корпус повукао до линије: с. Опаје — с. Режановце — Бело Брдо — Црно Поље — Почивалов Рид, која је сутрадан, 11 октобра, требало да му послужи као полазни положај за напад. Из свега овога Зеки-паша је ноћу 10/11 октобра наредио да се 11 октобра продужи напад.

На десном турском крилу нападна акција почела је јаком концентричном ватром против Сртевице, а око 10 часова и пешадија је отпочела наступање. Међутим, до тога времена наступио је пресудан обрт у ситуацији. 7 корпус је заустављен у нападу и већ од 8.30 часова отпочео отступање. 6 корпус, који је фронтом био окренут више према североистоку, био је приморан да исправља фронт и да продужује и појачава своје лево крило, што се све морало учинити пред сам почетак напада. Командант 6 корпуса, увиђајући опасност, известио је Зеки-пашу тражећи од њега брзу помоћ, „иначе ће изгубити артиљерију целог корпуса". Поред овог извештаја, Зеки-паша је лично запазио, са своје осматрачнице, која се налазила на истом месту као и јуче (северно од с. Орашца, на десној обали Пчиње) да се распрскавања српских шрапнела на правцу Куманова, померају у правцу југа.

На све то Зеки-паша није могао да реагира. Армиска резерва била је већ ангажована и упућена у обухватну акцију десним крилом. 6 и 7 корпус морали су бити остављени сами себи.

7 корпус је малаксао у свом нападу после три сата борбе — око 8.30 часова — и отпочео да отступа доста брзим темпом, тако да је већ око 10 часова напустио најјачу одбранбену линију, јутрошњи полазни положај за напад (Почивалов Рид—Црно Поље). Па ипак је његова ситуација била боља, јер је фронт његовог корпуса био окренут према Моравцима, док је лево крило 6 корпуса било слабо и истакнуто према северу и тако изложено јаком удару Дринске дивизије I позива. Артиљерија левокрилне дивизије 6 корпуса налазила се код Зебрњака, и то на самом положају који је требало да послужи као цео положај на коме је имао да се да главни отпор. Зато је Џавид-паша, командант 6 корпуса, имао, готово једновремено, да решава два-три проблема: да образује нов фронт, да га ојача и да изврши премештај артиљерије. Истина, нови фронт је формиран, изгледа благовремено, јер се на српској страни не помињу запажања која би указивала на ту радњу. Појачање новог фронта Џавид је вршио упућујући из

своје резерве 6 стрељачки пук и из 17 низамске дивизије њен стрељачки батаљон. Ове су снаге имале да појачају одбрану на линији Зебрњак — к 302. Последица тога појачања и употребе блиске артиљериске ватре био је кратак застој Срба, али све то није могло одолети налету Дринске дивизије. Око 11 часова Турци су напустили к 343, око 11.30 Зебрњак, а око 12 часова и к 302. Две батерије, једна на северном подножју Зебрњака и једна јужно од к 302 биле су напуштене и падају Србима у плен. После тога 17 низамска и Битољска редифска дивизија стварно су се налазиле у бекству, а не у отступању. Оне више нису давале отпор јединицама Дринске дивизије, те су ове, без артиљерије, овог дана увече, избиле својим предњим деловима на линију: Градско Лозје (источно од Куманова) — с. Пројевце — Красте (Бизлим) — с. Добрежане — Шупљи Камен. Благодарећи турским заштитничким борбама Србима није успело да пресеку пут Куманово — Скопље, а оне су, вероватно, проузроковале и prерани застој Моравске дивизије у њеном гоњењу. Ова је дивизија око 11 часова већ застала у висини Куманова, што је у крајњем резултату довело до губљења контакта, а потом и до непотребног концентрисања 1 армије (у току 12 и 13 октобра) ради освајања Скопља, које су Турци напустили 12 октобра.

Укратко, може се рећи, да су до подне другог дана битке (11 октобра) отсудно тучени 6 и 7 корпус, тј. 2/3 нападне групе Вардарске армије. Гоњење на бојишту од стране Срба, уколико га је било, није било организовано. Оно није било акт виших команди, већ акт еланског полета трупа, и то само код централне српске дивизије, због чега је контакт изгубљен баш тамо где је требало извршити јачи притисак (на западном крилу).

На источном турском крилу, 5 корпус је извршио повлачење, почевши од 13 часова, сасвим у реду благодарећи чвршћем турском командовању и борбеном замору Дунавске дивизије I позива. Неких четири часа почев од зоре, био је тучен главни нападни објекат — Сртевица, и тек потом прешло се у напад пешадијом. На Сртевици, на ватреној линији, није било више од 2—3 српске чете, док су Турци имали преко два пешадиска пука. Турци нису извели отсудан јуриш те је слаба српска посада дочекала долазак Дунавске дивизије II позива, не напуштајући Сртевицу, чијем су заузећу Турци тежили. Да ли је то дошло због сломљеног морала или зато што се увиђало да се ситуација 6 и 7 корпуса више не може поправити и да се улога 5 корпуса сада своди само на заустављање српског левог крила, то се не зна, али је 5

корпус, несумњиво, успешно извео ову последњу улогу више благодарећи рђавом раду на српској страни него свом сопственом раду.

Критички поглед на турски рад.

Зеки-паша је био доследан и он је правилно урадио што је наредио продужење напада. За њега је постојало једно питање: да ли остатак армиске резерве да упути у обилазак левом обалом Пчиње или на дозрелу тачку претходног дана, Сртевицу? Сада, после свршених догађаја, види се да би било боље, да је учинио све за што сигурнији пад Сртевице, јер је њен пад требало да буде што ранији и сигурнији, те да би се довео у бољи склад са догађајима код она друга два корпуса. Ако се у томе не би успело, онда би се бар имале на расположењу прикупљеније трупе за планско повлачење. Онај други, иако маневарски згодан, али временски дужи, поступак, који је Зеки-паша и прихватио, на пракси се показао као нескладан са радом на осталом фронту иако се на правцу, ван појаса у коме се налазила српска побочница, није наилазило на српски отпор.

Ноћу 10/11 октобра Зеки-паша је оптимистички схватао ситуацију, па зато, свакако, није био довољно опрезан у предузимању мера у смислу једне прикладније организације рада. Слично је било схватање и код корпусних команданата, а код нижих потчињених старешина и трупа није било довољно ревности за спрему сутрашњег рада. Зеки-паша се жали у својим мемоарима на слабу вољу и залагање нижег официрског кора и то је нашло потврду у брзом малаксавању напада 7 корпуса и у неприпремљености 6 корпуса за ситуацију која је била друкчија но што је била замишљена. Квалитет војника био је знатно нижи но код српског војника, а у моралу разлика је била још већа, те се ни у томе није могао да нађе спас и тако је пораз постао, такорећи, неминован.

Општи поглед на други дан битке

И овог дана битачна крила и центар радили су прилично подвојено иако су делали у зонама које су се међусобно тесно додиривале.

Десно крило је било у одбрани, па је прешло у енергичан напад и око 13 часова избило је у висину Куманова.

Центар је био од зоре у нападу са два-три краћа застоја током његовог извршења.

Лево крило остало је у одбрани највећи део дана зато што је било остављено да напад изводи дивизија која претходног дана умало није била разбијена.

Блискошћу својих акција, сами по себи везивали су се десно крило и центар. Услови за садејство између центра и левог крила били су врло добри, али је до тога долазило само у делокругу суседних артиљериских јединица — дунавски 1 дивизион тукао је турску артиљерију пред фронтом центра, а дрински 1 дивизион тукао је пред собом турску артиљерију која је тукла десно крило Дунавске дивизије I позива. Да је на левом армиском крилу била ангажована сва артиљерија обеју дивизија, онда би лево битачно крило могло прећи у напад чим је центар избио у његову висину.

Ово тешње садејство у току битке било би знатно боље и више остварено да је армиска команда овог дана била на командној осматрачници и да је, бар у најнужнијој мери, била развијена телефонска веза. У недостатку тога снажни елан двеју свежих дивизија објединио је главна српска напрезања на десном крилу и центру, а разлика у вредности и јачини, делом и у вођењу српских и турских трупа донела је Србима победу и Турцима пораз.

На пољу тактичких деловања истиче се нарочито тесно садејство пешадије и артиљерије. Оно је било остваривано по двема метода: на десном крилу употребом артиљерије — претежно је дириговао командант артиљериског пука (стварно командант дивизиске артиљерије), а на левом крилу употреба је била пренета делом и на команданте колонских артиљерија које су се тесно везивале за ситуацију пешадије својих колона. Иако је зона дејства централне дивизије била врло уска (3—4 км), ипак се овај други начин показао као бољи при брзом надирању пешадије.

Српска пешадија имала је изванредан морал и расположење за напад — а очевици и учесници уздижу нарочито као величанствен изглед наступање дринске пешадије. Али, када је, у току боја, остајала без артиљериске подршке, она је застајала у нападу. Дакле, ни у том времену и врло добра пешадија није могла наступати на отворенијем земљишту без артиљериске помоћи.

Стрељачки стројеви још су били доста крути; целе чете или водови покретали су се одједном. Зато су и губици били прилични (код Дринске дивизије I позива преко 650; код Моравске I око 700; код Тимочке II око 500, у року од 4—6 часова).

Турци су брзо малаксавали (и војници и старешине). Изгледа да је код њих било створено уверење да је битка изгубљена ако не би била брзо добивена. Тиме би се могло тумачити онако брзо малаксавање у нападу и кратко давање отпора при одбрани. И сам Зеки-паша,

судећи по његовим мемоарима, врло брзо је прешао другог дана битке, из оптимистичког схватања ситуације у крајњи песимизам.

Српском задоцнелом прелазу у напад на источном крилу одговарао је исти такав турски напад, у коме је 11 октобра изјутра било врло повољних услова за тактички успех. Овај турски напад толико је задоцнио да је више личио на напад који се предузима само да би се успорио српски успех на центру и обратном крилу.

Турски обухватни напад на крајњем источном крилу изводио се када се пораз већ оцртавао на 2/3 битачног фронта и са недовољном снагом у смислу квалитета (део редифске и Штипске дивизије) и он се сам по себи угасио.

Зеки- паша је био на осматрачници за све време битке. Али пошто није имао резерве, он је био само посматрач који је чекао и примао извештаје, па је као такав и напустио своје командно место, немоћан да ма шта учини сем да изда наређење да се и оружје употреби против оних који беже, наређење које није могло бити остварено, јер се на то одговарало истим путем.

Нема података о величини губитака у људству. Бекством су они смањени у великој мери, али тиме је и пораз био повећан.

Глава осма

ОПШТИ ПОГЛЕД НА БИТКУ И ОПЕРАЦИЈУ

Општи поглед на битку код Куманова

За битку је потребно да је бар једна страна жели, а друга страна или не може да је избегне, или не жели да је избегне. У Српско-турском рату обе су стране по ратном плану желеле и тражиле битку, али, када је дошло до тога да битка отпочне, Турци су остали при својој жељи, а Срби, због врло рђаве службе извиђања, нису рачунали да ће битка отпочети. Због тога је Кумановска битка почела турским нападом и српском недовољно организованом одбраном. Са тим односом тактичких радњи проведен је први битачни дан са додатком да су Срби на западном битачном крилу извели један већи испад. Првог дана битке Турци су развили целу нападну групу Вардарске армије — шест дивизија, а Срби су за одбрану ангажовали свега две дивизије. Турски главни напад био је управљен на једну дивизију — 4:1 — и завршио се овим резултатом: српска дивизија је онеспособљена за сутрашњи напад, али је успела да очува свој главни одбранбени положај. По писању команданта турске Вардарске армије, виши командни елеменат на турској страни налазио је да је први битачни дан за њих био успешан.

Другог дана битке Турци су намеравали да продуже напад; они су то и учинили на крилима, али су их у центру Срби предухитрили.

Срби су такође намеравали да нападају, али су у први мах били немоћни да то учине и на источном крилу. На центру напад је вођен од самог почетка. Око 9 часова прешло се у напад на западном крилу и ту је напад одмах добио изглед надирања, док је турски рад имао изглед отступања. Слично стање било је на центру од почетка дана. На источном крилу турски напад је трајао најдуже — до 11 часова, после чега су Турци застали у нападу, а потом прешли (око 13 часова) у уредно повлачење.

Дакле, на једном фронту од 16 км, у исто време и на једној и другој страни имамо разне тактичке радње.

Код Срба у почетку напад само на 1/3, а одбрана на 2/3 фронта, потом обратно, на 2/3 фронта напад, а одбрана на 1/3 фронта, и најзад гоњење на 2/3, а одбрана на 1/3 фронта која тек при крају дана прелази у напад.

Код Турака, у почетку напад на 2/3 фронта, а неуређена одбрана на 1/3 фронта, а потом отступање на 2/3, а напад на 1/3 фронта и најзад на 2/3 фронта отступање у виду бекства, а уредно отступање на 1/3 фронта.

На турској страни утицај армиске команде био је готово ништаван, док се на српској страни изразио делом пре почетка другог дана битке, а делом у току тога дана.

Другог дана битке, Турци су као свежу снагу увели око пола дивизије, а Срби око 2 и 1/4 дивизије. На српској страни било је укупно пет пешадиских и једна коњичка дивизија, а на турској 6 пешадиских и једна коњичка.

Турци су планирали битачни напад са обухватом својим десним крилом, а Срби су им то спречили својом хитром сналажљивошћу и ватреним залагањем, те је турски напад првог битачног дана испао чисто фронталан. Зато је и српски плен у заробљеницима био релативно мален према томе како је турско отступање добило изглед потпуног бекства на две трећине битачног фронта. Плен у артиљериским оруђима био је знатан — турска артиљерија била је преполовљена.

Утицај армиске команде на рад првог дана битке, на турској страни, био је углавном добар, али тај утицај датирао је из времена пре почетка битке и он се изразио у врло повољном груписању непријатељских дивизија против једне српске дивизије, тј. 2/3 снаге за главни, а 1/3 за помоћни напад. У току првог дана битке утицај команданта Вардарске армије свео се на наређења команданту 7 корпуса да и он напада и команданту 5 корпуса да прошири нападни фронт удесно ради обухвата српског левог крила. Овог дана командант Вардарске армије није уочио да 6 корпус није снажно нападао, па следствено томе није ни захтевао да он то учини. Пред њим су српско десно крило Дунавске дивизије и десно крило дивизиског левог отсека били несразмерно мање нападнути но лево крило левог дивизиског отсека. 7 корпус је имао помоћну улогу у односу на 5 и 6 корпус и по жестини дејства он није требало да изостане од 5 корпуса, бар уколико се тиче пешадије. Ван дивизиских артиљерија Зеки-паша није располагао засебном армиском артиљеријом, па је због тога ствар испала овако: 5 корпус је својом артиљеријом подржавао своју пеша-

дију, а 6 корпус је својом артиљеријом подржавао 5 корпус те није могао пружити довољну подршку својој пешадији, која због тога није ни прилазила ближе од 600—700 м од српских стрељачких стројева.

По времену извршеног напада на165Ртевицу, могло би се закључити да је командант 5 корпуса намеравао да овог дана овлада српским главним одбранбеним положајем. То је било сасвим правилно мишљење, јер је требало искористити остварено изненађење, али код турског војника није било моралне снаге за такав брз успех. Српска два батаљона са голе ледине одбили су напад најмање два пешадиска пука и једне групе „Арнаута", тј. око 6—8 батаљона. Слаба воља за победом код турског војника још се јаче испољила другог дана битке. Напад на западном крилу малаксао је после три сата, а на обратном, пешадија је прешла у напад тек након четири сата од момента артиљериске припреме.

Турски напад другог дана битке није био обједињен временски: на западном крилу прешло се у напад у 5.30 часова, на обратном пешадија је кренула у 10 часова, а у центру пешадија је била предухитрена српским нападом при чему је имала још и ту незгоду да је морала да допуњава и исправља свој фронт према фронту српских снага.

Српски напад другог дана битке имао је сасвим различите услове. На источном крилу се налазила заморена и за напад тога јутра онеспособљена дивизија; на западном крилу Турци су предухитрили Србе у нападу: на центру су Срби предухитрили Турке својим нападом. Српски напад на центру текао је успешно од самог почетка, а турски на западном крилу малаксава након три часа, после чега и Срби прелазе у напад који тако брзо напредује, да се брзо изравнава са нападом на центру. Око 12 до 13 часова сасвим је сломљен турски битачни отпор, а после тога Турци отступају у бекству са нешто заштићеним отступањем на западном крилу.

На источном крилу, напад турске пешадије није трајао више од једног сата, али је ту турско повлачење извршено у реду.

Турци су изгубили битку због претрпљеног пораза на центру и њиховом западном крилу другог дана битке и због неуспешног напада првог дана битке на источном крилу.

При извођењу битке није било грубих командних грешака на турској страни, док их је на српској страни првог дана битке било прилично: учествују свега 2/5 снага и рђава тактичка употреба артиљерије на турском главном нападном правцу. Други дан битке дочекан је са много више трезвености на српској страни, док су га Турци дочекали са знатном дозом неискреног оптимизма;

команданти корпуса су честитали победу Зеки-паши; командант 7 корпуса је известио да је морал у корпусу одличан. Зато су разочарења следећег дана била утолико већа.

Српска пешадија имала је снажан полет у нападу и добру ватру и при нападу и при одбрани. Првог дана битке, на турском главном нападном правцу, српска артиљерија је у дејству била бројно врло слаба, па се турски неуспех у главном нападу има приписати поглавито моралној истрајности и доброј ватри српског пешака.

Левокрилну дивизију 1 армије првог дана битке тукла је сва артиљерија 6 и 5 корпуса, тј. око 60 оруђа, а одговарали су јој, и то:

— око 8 оруђа (коњичке артиљерије) између 8.50 и 11.30 часова;

— око 12 оруђа од подне до 15 часова;

— око 16—18 оруђа од 15 часова па до мрака.

Ту велику разлику у артиљериској ватри у корист Турака савладали су Срби својим јачим моралом, бољом техником артиљериског гађања и добром пешадиском ватром.

Укупни однос у артиљерији био је овакав: Срби су имали 31 пољску батерију — 124 оруђа, а Турци око 27 батерија и 30 хаубичких оруђа — 138 оруђа.

Овај би се однос поправио за Турке, ако би се узело у обзир да 24 оруђа на источном битачном крилу није испалило ниједан метак; па и поред свега тога дејство српске артиљерије било је надмоћније од турског.

Релациски опис боја Дринске дивизије I позива указује на значај помоћи коју је артиљерија пружала пешадији. Ако је било застоја у наступању пешадије, он је долазио услед прекида у артиљериској ватри; ако је било борбених криза код пешадије, оне су долазиле услед престанка артиљериске ватре или услед њеног слабљења.

Тактичка употреба артиљерије на турској страни била је правилна, али је њена техника гађања била слаба; сви су српски команданти, у својим извештајима, указивали на високе тачке шрапнелских распрскавања.

У погледу рада турске пешадије, на српској страни није се указивало на неке грубље недостатке. Говорило се само толико да је она наступала у густим стрељачким стројевима и да је застајала ради отварања ватре. У релациским списима као главна опасност била је ипак, турска артиљериска ватра, а чим је она била смањена, српска пешадија је одмах настављала своје наступање.

Општи поглед на Кумановску операцију

Ако се у Кумановској операцији упореди оно што је замишљено са оним што је остварено, онда бисмо нашли:

— да постоји врло велика разлика између тога двога;

— да је од замишљене српске операције остварен само један део, и то онај који је најпростоји и најједноставнији — наступање најјаче групе најдиректнијим правцем;

— да је остварење и тог, само једног дела пројектоване операције, било довољно да се добије успешна битка, битка код Куманова, по којој се и операција назива Кумановском.

Често се пута говорило: неуспешна операција, а успешна битка, али то не би било тачно. Операција није сасвим неуспела; она је, истина, успела у ономе што је најпростије, али и у ономе где се радило о употреби најјачег дела српске војске. Из тога је произашла успела Кумановска битка.

Позната је ствар да стратегија доводи трупе до судара, а по тактичким начелима и упутствима се бије битка. У нашем случају могло би се рећи: Путникова стратегија упутила је трупе у судар, а тактика потчињених органа, и то само једног, али главног дела, српске војске примила је и извела судар а да ни сама није била свесна замашности постигнутих резултата.

Одлука команданта 1 армије ноћу 10/11 октобра, да се продужи наступни покрет врло је значајна и она је у себи садржавала и стратегиски и тактички елеменат: стратегиски, јер је била продужење основне замисли надирања у слив Вардара, а тактички, јер је доводила до напада на непријатеља.

Створ земљишта (на западној страни Скопска Црна Гора, а на источној земљиште релативно тешко за маневровање), врло слаба обавештеност о непријатељу, сугестија о главној бици на Овчем Пољу и недостатак времена за неки маневар, учинили су да се са српске стране и у другом делу битке отишло у чист фронтални сукоб, у коме учествује пола српске офанзивне групе и цела (умањена за две дивизије одаслате у побочнице) турска офанзивна група. Из тог простог сукоба Срби излазе као победници благодарећи правилном упућивању снажног дела српске војске добрим правцем, чиме је био осигуран повољан однос у снази, ваљаном тактичком деловању (иако не без већих грешака на једном крилу) и знатно бољем моралу српског војника.

Кумановска операција била је скопчана са извесним ризиком — да 1 српска армија буде усамљено нападнута. Тај се случај баш и десио, па су ипак Турци изгубили битку, то је уједно била и мера овог ризика.

Ако се посматра турска Кумановска операција, онда би се за њу могло рећи:

— да је њено остварење било много ближе замисли но на српској страни;

— да је била врло добро остварена до саме битке, јер је офанзивна група доведена у целости и неопажено пред само једну српску групу, и то ону од које ће у првом дану сукоба дејствовати само 2/5 њене снаге.

Ову успелу турску операцију прихватили су слаби морал турског војника и слабија тактика (нарочито слаба техника артиљериског гађања), а то је било довољно да се изгуби битка.

Шта је довело до знатног отступања од оперативне замисли на српској страни?

Неучешће левокрилне групе — 2 армије — у бици било је проузроковано крајње слабом службом извиђања, а деснокрилне -- Косовске — из више узрока:

— општа слаба обавештеност о непријатељу;

— дуг и тежак операциски правац;

— оперативни губитак од два дана за време кретања.

За део деснокрилне групе упућен на Качанички теснац и сам Путник је сумњао да ће моћи да дође на сједињење са централном групом.

Укратко: оперативна замисао на српској страни у погледу операциских праваца и поделе снага на те правце била је врло добра; њена негативна страна била је претерана вера у замисао о непријатељском раду, због чега се задоцнило у извиђачкој служби и слабо дириговало њеним извођењем напада, а без добре извиђачке и обавештајне службе не може се добро ни маршманевровати, тј. оперативно деловати.

ПРИЛОЗИ

Прилог бр. 1

Директива Врховне команде Пов. бр. 34 од 7 октобра 1 армији и заповест Команданта 1 армије О. бр. 61 од 7 октобра.

1) Директива Врховне команде Пов. бр. 34:

„По добивеним вестима главна турска војска, коју ћемо имати пред собом концентрише се у околини Скопља, Овчег Поља и Велеса. Њена предња одељења на тој страни држе: Егри Паланку, Страцин и Рујан.

Наређујем: да I армија наступа у 6 часова 8 октобра правцем на Куманово на линију: Табановац—Четирци—Нагоричани и тамо се задржи и чека даљу заповест. По доласку упутити извиднице на линију: Страцин—Кратово—Овче Поље—Скопље.

Другој армији наређено је да истог дана наступа преко Егри Паланке, Страцина на Кратово, где да чека на даљу заповест и ступи у везу са Вашом армијом.

Једну појачану побочницу са брдском артиљеријом упутите преко Прешева да држи пут за Гиљане. Кончулски теснац држите до доласка трупа из Гиљана.

Штаб армије да се премести у Ристовац. Штаб Врховне команде одлази сутра у Врање на становање".

2) Заповест Команданта 1 армије О. бр. 61:

„По добивеним вестима главна турска војска, коју ћемо имати пред собом концентрише се у околини Скопља — Овчег Поља — и Велеса. Њена предња одељења држе Егри Паланку, Страцин и Рујан.

Наша II армија наступа преко Егри Паланке и Страцина ка Кратову. Наша III армија наступа преко Косова ка Приштини, а потом једним својим делом преко Гиљана ка Куманову. Ибарска војска наступа ка Новом Пазару и Митровици, а Јаворска бригада ка Сјеници и Новој Вароши.

С армијом предузећу наступање 8 овог месеца, у 6 часова изјутра, правцем ка Куманову на линију Табановац — Четирце

— Нагоричане, потискујући испред себе непријатељске делове на које армија буде наишла.

Наређујем:

1) Коњичка дивизија кретаће се преко Тополца, Купининица, Рајстовца (Ристовац — Ж. С.), Крушевице, Лукарца, Стојковца, Никуљана, Клечовца, Пезова ка Павлешенцу. Фронт извиђања са западне стране на простору између источног подножја Скопске Црне Горе ка Скопљу, а са источне стране до линије: Русце, Думбаја, манастир Св. Димитрије, Каваклија, Кратово, Плешинце ка Штипу.

Старати се да се добије веза са коњицом наше II и III армије.

Наступати до једног дана марша пред армијом, пошто Моравска, Дринска и Дунавска дивизија I позива сузбију непријатеља и отворе Вам пут ка Куманову и Овчем Пољу.

У случају наиласка на јачи отпор од стране непријатеља на означеном Вам наступном правцу, скренути у правцу непријатељског десног крила и бока.

Извештаје о јачини, месту и раду непријатељске знатније снаге трајно и брзо ми слати. Известити ме одмах о добијеној вези са нашом II и III армијом.

2) Моравска дивизија I позива, под чију команду стављам брдску батерију, кретаће се правцем преко Бујановца, Самољице, Големог Дола, Карабичана (турско) до Табановца — Четирце, упућујући један пешадиски пук са брдском батеријом од Бујановца преко Несалца, Прешева, на Ваксинце десном обалом Бањске, односно Коњарске реке.

Границе извиђања и обезбеђења између ње и Дринске дивизије I позива, средокраће путева којима наступају.

Постарати се за добитак и одржавање везе са нашом III армијом.

Своју трупну и колонску комору ешалонирати на свом наступном правцу, тако, да позадина дивизије буде преко Бујановца, Краљеве Куће, Вртогоша, Стропског, Содерца, Врање, Дреновца, Големог Села, Мирошевца ка Лесковцу. Кретање и ешалонирање коморе регулисати, по мери наступања дивизије, споразумно са командантом Тимочке дивизије II позива, да би се избегло нагомилавање и неред.

3) Дринска дивизија I позива кретаће се преко Лукарца, Стојковца, Бугарија на Никуљански Вис.

Граница извиђања и обезбеђења између суседних дивизија десно и лево: средокраћа путева којима се крећу.

Своју трупну и колонску комору ешалонирати на своме наступном правцу тако, да позадина дивизије буде преко Рајстовца, Ратаја, Нерадовца, Врања, Ранутовца и Прибоја. Одговарајући степен колонске коморе на заједничком делу пута биће и кретаће се пред одговарајућим степенима колонске коморе Дунавске дивизије II позива и Коњичке дивизије, да би се избегло нагомилавање и неред.

4) Дунавска дивизија I позива кретаће се правцем преко Буштрање, Буњаре, Бараљевца, Манастира Св. Прохора, Челопека, Добросељана на Нагоричане.

Граница извиђања и обезбеђења између ње и Дринске дивизије I позива средокраћа путева којима обе маршују.

Постарати се за благовремено добијање и одржавање везе са нашом 2 армијом, као и са нашим комитским четама и усташима на Козјаку.

Своју трупну и колонску комору ешалонирати на свом наступном правцу тако, да позадина дивизије буде преко Жапско, Александровац, Поплац, Громађе. Кретање даље и ешалонирање коморе регулисати по мери наступања дивизије.

5) Тимочка дивизија II позива кретаће се позади Моравске дивизије I позива иза њеног борбеног дела I степена колонске коморе, тако, да се са својим челом заустави у висини села Чардак.

Са једним својим пуком, пола ескадрона коњице и једном батеријом заузети Кончулски теснац и држати га до доласка трупа III армије из Гиљана, а затимући у састав своје дивизије.

Своју трупну и колонску комору ешалонирати на свом наступном правцу тако, да на заједничком делу пута са Моравском дивизијом I позива до Врања одговарајући степени буду позади одговарајућих степена комора Моравске дивизије I позива. Даље кретање и ешалонирање коморе унапред регулисати по мери наступања дивизије тако, да одговарајући степени буду позади одговарајућих степена колонске коморе Моравске дивизије I позива и у споразуму са командантом исте дивизије, да би се избегло нагомилавање и неред.

6) Дунавска дивизија II позива кретаће се позади Дринске дивизије I позива иза њеног борбеног дела I степена колонске коморе, тако, да се са челом заустави код села Бутариња.

Своју трупну и колонску комору ешалонирати на свом наступном правцу тако, да одговарајући степени буду позади одговарајућих степена коморе Дринске дивизије I позива и у споразуму са командантом исте дивизије, да би се избегло нагомилавање и неред.

7) Хаубички дивизион наступаће на зачељу Дринске дивизије I позива, пред њеним борбеним делом I степена колонске коморе.

8) Градски артиљериски пук са рефлекторским одељењем наступаће позади Тимочке дивизије II позива, иза њеног борбеног дела I степена колонске коморе.

9) Телеграфско одељење налазиће се при армиском штабу и потпомоћи ће везу дивизије са армиским штабом, уколико то буде потребно.

10) О местима преноћишта дивизиских штабова, као и о местима појединих степена колонске коморе јављати ми благовремено.

11) Одржавати тесну везу са армиским штабом трајно.

12) Армиски штаб биће у железничкој станици Жбевце".

Прилог бр. 2

Директива Пов. Ђ. О. бр. 120 од 22 септембра 2 армији:

„Друга армија, која ће у своме саставу имати Тимочку дивизију I позива и једну бугарску — Рилску дивизију — и бити под Вашом командом, имаће у нашем рату са Турцима, да, ослањајући се на Ћустендил као базисну тачку, оперише у бок и позадину турске војске, која би се налазила на простории између Велеса, Кара Дага Скопског, наше јужне и бугарске ј. з. границе и Штипа и да тиме потпомаже операције наше I армије, која ће наступати од Врања преко Куманова и Скопља на Велес.

На овој просторији турској војсци могу да служе као ослонци за дефанзиву или офанзиву ови положаји, у главном:

а) Рујански положај, затвара међупростор између реке Моравице и Пчиње.

б) Овче Поље је вододелница између река Криве и Брегалнице, наслања се десним крилом на Дренак — Султан Тепе и Осогово, а левим на Пчињу и Вардар.

в) Штипски положај, на левој обали Брегалнице, наслања се десним крилом на планину Пљачкавицу, а левим на висове између Штипа и Велеса. Саставни су део Штипског положаја, положаји Бања Чука код Караџа Хана.

Најважнији је Штипски положај; он ће вероватно послужити за концентрацију свих турских снага, које оперишу против Срба, док ће на Рујанском положају и на Овчем Пољу, вероватно бити само делови који ће имати да задржавају I српску армију.

Када I армија буде нападала указане положаје под 1 и 2) II ће је армија помагати нападом на непријатељски бок на овај начин:

1) При нападу Рујанског положаја упутити Тимочку дивизију I позива ка Куманову и пресећи отступницу Турцима са Рујанског положаја или задржати код Куманова турске трупе, које иду на појачање трупама на Рујанском положају.

2) При нападу I армије на положаје на Овчем Пољу, Тимочка ће дивизија наступати преко Криве Паланке Кратову, а против десног крила Овчепољског положаја, нападајући је с бока у исто време, када I армија буде нападала с фронта.

У оба случаја, тј. при нападу Рујанског и при нападу на Овчепољски положај, II ће армија упутити један пешадиски пук са брдском артиљеријом на Цар Врх (Султан-тепе) да би се, у првом случају наступајући гребеном од Цар-Врха Кривој Паланци убрзао пад ове, а у другом случају, у циљу напада на бок турске војске на Овчем Пољу, секући у исто време отступницу турским трупама од Криве Паланке Кратову.

3) При наступању против Штипског положаја Тимочка ће дивизија наступати од Кратова ка Кочанима против десног бока и позадине Штипског положаја. Бугари ће (Рилска дивизија) у исто време са Србима напасти Штипски положај правцем од Царевог Села на Кочане, а напред споменути српски пешадиски пук са брдском артиљеријом држаће везу између Тимочке и Рилске дивизије, наступајући од Цар-Врха преко Стришке — Новог Села и Речана ка Кочанима.

Главни је задатак II армије помагање I армије и напад на турске положаје у бок, и то онда кад их I армија буде нападала с фронта.

Потребно је стално одржавати везу са I армијом и извештавати о нахођењу делова II армије."

Прилог бр. 3

Директива Ђ. О. бр. 453 од 30 септембра 1912 године III армији:

„Врховни командант, Њ. В. Краљ, отпутоваће 5 идућег месеца са својим штабом у Ниш и узети команду над војском.

Ускоро за тим огласиће се рат Турској и наша војска отпочеће офанзиву.

Трупе Ваше армије треба, дакле, одмах по доласку на одређену им концентрациску просторију, да се спреме за офанзиву. Задње да се прикупе више предњима, све коморе да се попуне

оним што им припада, а сви борци да добију на руке припадајуће им оброке.

Као што Вам је већ познато, Ваша армија оперисаће противу Приштине и то: Моравска бригада I позива и Дринска II позива правцем од Медвеђе, а Шумадиска дивизија I позива и Моравска дивизија II позива правцем од Преполца и Мердара. За успех је врло важна ствар, да се обе ове групе у исто време појаве пред Приштином и да заједничку борбу истога дана бију. Према томе треба да удесите и њихово наступање.

Дан и час кад ћете отпочети наступање, наредиће се у своје време.

По досадашњим извештајима врло је вероватно, да ћете имати противу себе само слабија одељења турске војске и гомиле „Арнаута". Вероватно је да ће погранични „Арнаути" бити за сада мирни, а доцније владаће се према приликама. Буде ли успеха на нашој страни — биће неутрални и обратно.

За наш даљи рад врло је значајно да их имамо за себе и да их стога треба штедети и сматрати као пријатеље, докле то буду својим владањем заслужили.

У Качанику и окомцима Карадага Скопског налазе се слабија одељења редовне војске, која чувају планинске путеве што воде преко Скопског Карадага у Скопље. Неке арнаутске гомиле налазе се код Домороваца и чувају (бране) Кончулски теснац.

Кад будете заузели Приштину, онда ћете одмах у њој организовати војно-друмску станицу и месну војну команду, и наредити, да се храна и фураж и све потребе без разлике за Вашу армију, реквизицијом са давањем признаница набаве и смештају у магацине. Моравску дивизију II позива, за први мах, оставићете у Приштини као посаду и наредити јој, да се одмах утврђује и изашље одреде ка Призрену и Феризовићу (Урошевцу — Ж. С.) ради сигурности. Одмах затим позваћете у Приштину на службу и трупе III позива II пуковског округа које буду заостале у Куршумлији. Приштина има да снабдева храном и фуражи све трупе подручне Вам армије, те је тако као станицу и организовати.

Осим Моравске дивизије II позива, која за први мах остаје у Приштини, све остале Ваше трупе имају, без задржавања, да продуже наступање ка Скопљу да се што пре примакну I армији, која ће оперисати Моравом и Моравицом ка Скопљу, те да са њом заједничку битку бију.

У име овога поведите: Моравску бригаду и за њом Шумадиску дивизију I позива, а пред њима коњицу, путем преко Гиљана на Куманово. Један део коњице истурити на Доморовце да сазна да ли се и колике непријатељске трупе налазе код Кончула и Домороваца, а остале к Прешеву да дођу у везу са трупама I армије

и сазнаду, да ли се на Рујну налазе какве непријатељске трупе. Ако будете од коњице сазнали да се непријатељске трупе налазе на Рујну, онда наступајте на Прешево и нападните их из позадине; у противном случају продужите наступање на Куманово. У Прешево, односно Куманово, имате да стигнете најдаље трећег дана марша, рачунајући од Приштине.

Врло је вероватно да ће Турци имати нешто трупа на планинском путу, који води преко Карадага у Скопље. Моравску бригаду имате да употребите на то, да Вам за време маршевања на Прешево, односно Куманово, осигура бок противу њих. Према томе, Моравска бригада, чим доспе на село Џами Карадаг и Ријеке, има даље да наступа планинским путем преко Карадага, да сузбије тамошње непријатељске трупе и појави се над Скопљем, те да заједно са осталим нашим трупама нападне Скопље са своје стране.

Дринску дивизију II позива упутићете из Приштине преко Феризовића и Качаника на Скопље. По садашњим извештајима Качаник брани једно одељење турске редовне војске. Дринска дивизија лакше ће Качаник заузети ако један одред упути од села Белградца преко Веље Главе и Киковца на Ђорђијев Дол.

Све ово, што је сада изложено, има да Вам служи као директива по којој ћете се у раду Вашем управљати. Директива је основана на подацима о непријатељу какви се имају, и по томе ће вредети само у оном случају ако се подаци покажу у току Вашег рада као тачни. У противном случају радићете према приликама, не губећи никако из вида главни Ваш задатак који се састоји у томе, да се што пре примакнете I армији и са њом кооперишете противу Скопља, тако, да тамо бијете битку истога дана заједно.

Обратите пажњу на телеграфску везу, која ће Вас одржавати у вези са Врховним штабом. По преласку границе треба да је осигурате противу Арнаута јаким стражама из трупа III позива.

Стављa Вам се под команду командант пограничне трупе г. мајор Марјановић, који ће се налазити код Вас у штабу и дати Вам обавештења о раду његових чета.

О пријему овог акта известите ме депешом у Ниш".

Прилог бр. 4

Важнији подаци о Турској војсци

Почетком XX века Турска је имала око 21,000.000 становника, од којих је на Европску Турску долазило око 6,000.000. Од ових последњих 3,500.000 били су хришћани који су једва чекали да се ослободе турске власти.

Служба у Турској војсци почињала је у 21 години и трајала до 45 година старости.

Ова је служба била овако подељена:

А) У низаму:

а) у кадру низама — — — — — 2 године
б) у резерви низама (ихтијату) — — 7 година
Б) У редифу I или II класе — — — 9 година
В) У последњој одбрани (у мустахфизу) — — — — — — — 7 година.

У редифу I класе служили су они који су прошли кроз низам са пуним роком, а кроз редиф II класе они који су у кадру служили скраћени рок (3—9 месеци).

Низамске кадровске јединице имале су врло слаба бројна стања.

Код редифских пешадиских пукова I класе људство сталног кадра износило је: 15 официра и 56 подофицира и војника, а код II класе 9 официра и 8 подофицира и војника; остало је људство из редифских резерви.

1912 године мирнодопско буџетско бројно стање војске износило је око 290.000 војника и подофицира, 19.100 официра и око 5.500 разних чиновника. Од овога је око 100.000 долазило на I инспекциску област која је обухватала Бугарску, а 60.000 на II инспекциску област која је обухватала остатак Европске Турске.

За ратно доба било је предвиђено да се у Европској Турској формира:

— низамских пешадиских дивизија — — — — 43
— редифских дивизија I класе — — — — — 58
— редифских дивизија II класе — — — — 19

Низамске дивизије имале су по ратној формацији: по три пешадиска пука (по 3 батаљона) и један стрељачки батаљон ван пуковског састава. Од артиљерије било је по 6 пољских брзометних батерија и по 4 топа, формираних по три у један дивизион и оба дивизиона у један артиљериски пук. Од инжињерије, дивизије су имале по један инжињериски батаљон.

У пешадиским дивизијама није било коњице, већ само у корпусима — по један пук од 4 ескадрона.

У митраљезима Турци су били слаби исто као и Срби: по 4 на један пешадиски пук.

У брдској артиљерији Турци су били, такође, слаби исто као и Срби, тако да је у целој нападној групи Вардарске армије било свега 6 брдских батерија.

Редифске дивизије су биле сличног састава; у пешадији су имале свега 9 батаљона, а од артиљерије по 3 батерије, а неке и по 6 на рачун оних дивизија које нису биле формиране.

Српске дивизије I позива биле су јаче од турских низамских дивизија за 6 батаљона пешадије, три батерије, 3—4 ескадрона коњице и 8 митраљеза.

Српске дивизије II позива биле су јаче од турских редифских дивизија за 3 пешадиска батаљона, 2—3 ескадрона коњице, а у митраљезима и артиљерији биле су подједнаке.

Предвиђена формациска бројна стања разних јединица била су приближно иста, али по извршеној мобилизацији стварна бројна стања турских јединица била су слабија. Српски батаљони су имали по 900—1.000 пушака, а турски око 600—700. У артиљерији код Турака били су запрегнути сви топови, али од кара само половина. До тих смањених бројних стања дошло је услед тога што је довоз обвезника из Мале Азије подбацио, па су се низамске јединице морале попуњавати редифским обвезницима, којих такође није било довољно, те су тако и редифске јединице имале слабија бројна стања, а неке од њих нису биле ни формиране. До које су мере подбациле турска мобилизација и концентрација види се из ових података (из бугарских службених извора): у источној војсци, према Бугарској, 4 октобра 1912 године налазило се 147 батаљона, уместо 243, 66 батерија уместо 108.

Према Србији биле су мобилисане све низамске дивизије по предвиђањима из мирног доба, али то није био случај са редифским дивизијама, чији је укупан број остао непознат.

Систем попуне јединица до ратне јачине.

При мобилизацији ратне јединице у Европи попуњавале су се делом територијално, а делом екстериторијално. Услед знатно тежих политичких прилика у Европској Турској овде је требало да се формира сразмерно већи број ратних јединица, те се оне не би могле попунити, до ратног стања, обвезницима само из одговарајућих европских војних области. Зато је било предвиђено да се тај недостатак допуњава обвезницима из Азије. Тај број за низамске јединице у II инспекциској области износио је око 60.000, а за редифске 33.000 људи. За попуну недостатка у коњима био је, исто тако, предвиђен превоз 37.000 коња из Мале Азије. Како је 1912 године Грчка флота господарила у Јегејском Мору, то се превоз из Мале Азије вршио железницом преко Цариграда, али он није могао да задовољи ни потребе оних трупа које су по плану требало да буду упућене овим правцем. Тај мањак од 60.000 обвезника надокнађен је само делом обвезницима из редифа, а делом није ни надокнађен. Последице тога су биле: да су ратне јединице биле слабије но што је било предвиђено

ратним формацијама (батаљони су били јаки око 500—700 људи); и да неке од редифских јединица нису могле бити формиране.

На мобилизацију трупа, које ће дејствовати против Србије на Косову и у Новопазарском Санџаку, утицало је и бунтовно држање „Арнаута”, који не само да нису хтели да одлазе из својих крајева, него су чак спречавали и одлазак низамских јединица.

Из ових разлога према Србији су се, у почетку рата, појавиле ове јединице:

а) у битачној групи Вардарске армије:

— 13, 17 и 19 низамска дивизија;

— Штипска, Битољска и Скопска редифска дивизија.

б) на осигурања десног бока и позадине Вардарске армије:

— 15 и 16 низамска дивизија.

в) из непотпуно мобилисане 20 и 21 низамске дивизије и редифских дивизија које су требале да се мобилишу:

— Приштински одред;

— Новопазарски одред;

— Сјенички одред.

Објава мобилизације није била истог дана за све јединице:

а) 10 септембра наређена је мобилизација Драмске, Сереске, Штипске, Скопске, Митровачке и Елбасанске редифске дивизије;

б) 12 септембра наређена је мобилизација редифских дивизија у Источној Тракији;

в) 18 септембра наређена је мобилизација следећих јединица:

— I и II низамске инспекциске области;

— I, II и VI редифске инспекциске области;

— 26 низамске дивизије у Халепу;

и редифске дивизије Адана у Халепу.

Ван мобилизације остали су 136 низамских и 140 редифских батаљона.

г) 24 септембра наређена је, накнадно, мобилизација још 9 редифских дивизија у Малој Азији.

Извршење мобилизације, по подацима бугарског генералштаба, пратиле су многе и разне неуредности које су се огледале у смањењу бројних стања ратних јединица и у недостацима у људској опреми, комори и коморској опреми. У артиљериским јединицама недостајао је знатан број коња, те је могла да се запрегне само половина кара од прописаног бројног стања. При отступању Турака испред 1 армије у једном магацину нађено је

доста мобилизациске опреме, што значи да се знатан број обвезника није ни одазвао мобилизациском позиву. Јединице из Битоља пошле су 4 октобра, што значи да је њихова мобилизација трајала од 18 септембра до 3 октобра увече, тј. око 14 дана, значи, два пута више но мобилизација Српске или Бугарске војске.

Бројна јачина мобилисаних снага. Подаци о бројној јачини мобилисаних турских снага су и разнолики и непотпуни, што је уједно и доказ да су ти подаци непоуздани.

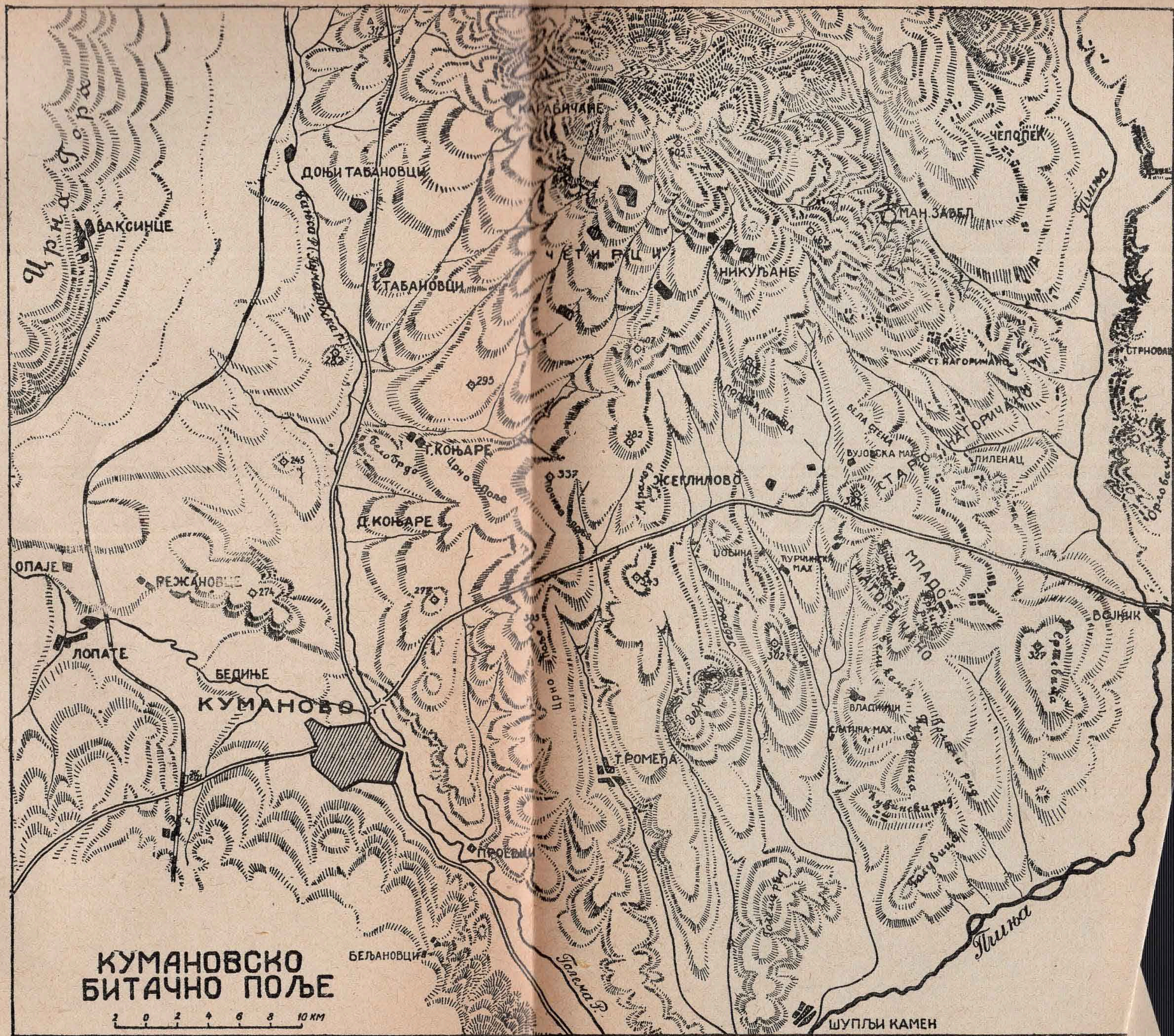
По бугарском извору излази да су Турци према источном бугарском фронту 4 октобра имали 128.450 војника уместо 342.000 како је било предвиђено. Свакако да је до оволиког мањка дошло не само из мобилизациских, него и из слабих услова концентрациских превоза, али ипак, знатан део отпада на рђаву мобилизацију.

Зеки-паша вели да је код Куманова имао око 50.000 момака, а међутим по броју дивизија и корпусних јединица само пешадија (од 3 низамске и 3 редифске дивизије и три стрељачка пука) требало је да буде јака око 66.000. Ако би се овај број од 50.000 односио на број пушака, онда би јачина турских пешадиских батаљона у Кумановској бици износила око 700—750 људи. Српски команданти дивизија на бојном пољу махом су јачину турског корпуса изражавали јачином једне српске дивизије, тј. 14—20 турских батаљона једнаких са 16 српских батаљона.

Дакле, на основи предњег могло би се рећи: за прве битачне сукобе Турци су изашли и са мањим бројем јединица и са јединицама бројно слабијим но што су биле предвиђене за случај рата. Зато је за савезнике било врло важно да се што пре одиграју први битачни сукоби.

САДРЖАЈ

Графичко предузеће „Вук Караџић", погон „Просвета", Београд, Ђуре Ђаковића 21. — Н. 2753 XI 1951. Тираж 4000.


КУМАНОВСКО
БИТАЧНО ПОЉЕ
2 0 2 4 6 8 10 КМ
КУМАНОВО
КАРАБИЧАНЕ
ДОЊИ ТАБАНОВЦИ
ВАКСИНЦЕ
Црна Гора
Г. ТАБАНОВЦИ
ЧЕТИРЦИ
НИКУЉАНЕ
МАН. ЗАВБЛ
ЧЕЛОПЕК
СТРНОВАЦ
СТ. НАГОРИЧАНО
СТАРО НАГОРИЧАНО
ПИЛЕНАЦ
ЖЕГЛИЛОВО
Г. КОЊАРЕ
Д. КОЊАРЕ
ОПАЈЕ
РЕЖАНОВЦЕ
ЛОПАТЕ
БЕДИЊЕ
МЛАДО НАГОРИЧАНО
ВОЈНИК
Т. РОМЕЊА
ПРОЕВЦИ
БЕЉАНОВЦИ
ШУПЉИ КАМЕН
Пчиња
Пчиња
Голема Р.
Црно Поље
Мрамор
Зебрњак